

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

Redaktor ROMAN CZAJA

TOM I

PRUSY KRÓLEWSKIE I WARMIA

Redakcja historyczna ROMAN CZAJA

Redakcja kartograficzna RADOSŁAW GOLBA

ZESZYT 10

TCZEW

Autorzy

ROMAN CZAJA, RADOSŁAW GOLBA, AGNIESZKA PILARSKA

Tłumaczenie na język angielski ANNA MALESZKA

TORUŃ 2024

THE HISTORICAL ATLAS OF POLISH TOWNS

Editor ROMAN CZAJA

VOLUME I

ROYAL PRUSSIA AND ERMLAND

Historical editing ROMAN CZAJA
Cartographic editing RADOSŁAW GOLBA

FASCICLE 10

TCZEW

Authors

ROMAN CZAJA, RADOSŁAW GOLBA, AGNIESZKA PILARSKA

English translation ANNA MALESZKA

TORUŃ 2024

Recenzenci – Reviewers:

Rafał Eysymontt, Uniwersytet Wrocławski

Zdzisław Noga, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017–2023 nr projektu 11H 16 020984

The publication financed as a part of the project
“The National Programme for the Development of Humanities”
by the Minister for Science and Higher Education in the years 2017–2023, project number 11H 16 020984

Korekta: Danuta Murawska

Proofreading: Gregory Leighton

ISBN 978-83-67689-29-8

Printed in Poland

© Copyright by Towarzystwo Naukowe w Toruniu

Toruń 2024

Na okładce: | On the Cover:

Tczew. Widok na miasto od strony wschodniej | View of the town from the East, Ch. Hartknoch, *Alt und neues Preussen oder preussischer Historien zwey Theile...*, Frankfurt 1684

Wydawca | Publisher

Towarzystwo Naukowe w Toruniu, ul. Wysoka 16, PL 87-100 Toruń

Skład i łamanie | Typesetting

Studio KROPKA dtp – Piotr Kabaciński

Opracowanie komputerowe materiału ilustracyjnego | Computer processing of the illustrative material

Radosław Golba; Studio KROPKA dtp – Piotr Kabaciński

Druk | Printed by

POZKAL, Spółka z o.o. Spółka komandytowa
ul. Cegielna 10/12, 88-100 Inowrocław

SPIS TREŚCI | TABLE OF CONTENTS

Wprowadzenie, <i>Roman Czaja, Radosław Golba</i>	7	Introduction, <i>Roman Czaja, Radosław Golba</i>	8
--	---	--	---

I. CZĘŚĆ OPISOWA

Roman Czaja

Historia i rozwój przestrzenny miasta	9
Bibliografia historii miasta (wybór), opracował: <i>Igor Waraksa</i> . . .	29
Opis map i widoków	32
Wykaz ilustracji i tabel	36
Album	

I. DESCRIPTIVE SECTION

Roman Czaja

History and the Spatial Development of the Town	19
Bibliography of the history of the town (selection), prepared by <i>Igor Waraksa</i>	29
Description of maps and sights	34
List of Figures and Tables	38
Album	

II. CZĘŚĆ KARTOGRAFICZNA

1. Tczew. Plan katastralny, 1881–1886, *opracowanie kartograficzne: Radosław Golba; opracowanie historyczne: Roman Czaja*
2. Tczew. Rozwój przestrzenny miasta XIII–XX w., *opracowanie kartograficzne: Agnieszka Pilarska, Radosław Golba; opracowanie historyczne: Roman Czaja*
3. Tczew. Okolice miasta z lat 1796–1802
4. Tczew. Okolice miasta, 1910
5. Tczew. Plan miasta, 1628
6. Tczew. Plan miasta, 1805–1810
7. Tczew. Plan miasta i okolic, 1817
8. Tczew. Plan miasta, ca. 1850
9. Tczew. Plan Starego Miasta, ca. 1850
10. Tczew. Plan miasta i okolic, 1889–1890
11. Tczew. Plan miasta, 1904
12. Tczew. Plan miasta 1931
13. Tczew. Panorama miasta od wschodu, 1855
14. Tczew. Ortofotomapa, 2016
15. Tczew. Mapa topograficzna, 1999/2000
16. Tczew. Zdjęcia lotnicze, 2013
17. Tczew. Zdjęcia z lotu ptaka, 2019

II. CARTOGRAPHIC SECTION

1. Tczew. Cadastral map, 1881–1886, *cartographic content: Radosław Golba; historical content: Roman Czaja*
2. Tczew. The spatial development in the 13th–20th c., *cartographic content: Agnieszka Pilarska, Radosław Golba; historical content: Roman Czaja*
3. Tczew. The vicinity of the town, 1796–1802
4. Tczew. The vicinity of the town, 1910
5. Tczew. The map of the town, 1628
6. Tczew. The map of the town, 1805–1810
7. Tczew. The map of the town and vicinity, 1817
8. Tczew. The map of the town, ca. 1850
9. Tczew. The map of the Old Town, ca. 1850
10. Tczew. The map of the town and its vicinity, 1889–1890
11. Tczew. The map of the town, 1904
12. Tczew. The map of the town, 1931
13. Tczew. The panorama of the town from the east, 1855
14. Tczew. Orthophotomap, 2016
15. Tczew. Topographic map, 1999/2000
16. Tczew. Aerial photograph, 2013
17. Tczew from the bird's eye view, 2019

WPROWADZENIE

Atlas historyczny Tczewa jest kolejnym zeszytem pierwszego tomu *Prusy Królewskie i Warmia*, publikowanego w ramach serii „Atlas Historyczny Miast Polskich”. Atlas ten wydawany jest z inicjatywy i pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast (*The International Commission for the History of Towns*), która na kongresie w Wiedniu w 1965 roku uznała wydawanie atlasów miast europejskich za jeden z głównych celów swojej działalności naukowej. Podstawowe zasady edycji zostały wypracowane na konferencji w Oxfordzie w 1968 roku, a następnie ponownie przedyskutowane i uzupełnione na konferencji wydawców „Atlasów” w Münster w roku 1995. Zgodnie z tymi wskazówkami, atlasy narodowe powinny być wydawane w formie odrębnych zeszytów poświęconych poszczególnym miastom. Najważniejszym celem tego przedsięwzięcia jest utworzenie bazy źródłowej do badań porównawczych nad urbanizacją Europy i przestrzennymi przemianami miast. Ponadto zawarty w „Atlasach” materiał kartograficzny może być wykorzystywany:

- 1) do celów komunalnych, do prac urbanistycznych, architektonicznych, konserwatorskich i związanych z ochroną środowiska,
- 2) do celów pedagogicznych i dydaktycznych w szkołach i uczelniach wyższych,
- 3) do popularyzacji wiedzy o przeszłości miast.

Zgodnie z zaleceniami Międzynarodowej Komisji Historii Miast, najważniejszą mapą każdego zeszytu jest plan pomiarowy z epoki przedprzemysłowej w skali 1:2500. Do kanonu edytorskiego należą ponadto: współczesna mapa miasta, historyczna mapa regionu w skali od 1:25 000 do 1:100 000, mapa rozwoju przestrzennego miasta w skali 1:10 000. Poza tym atlasy mogą zawierać – odpowiednio do możliwości wydawców – mapy tematyczne oraz reprodukcje najbardziej interesujących źródeł kartograficznych i widoków. Integralną składową każdego zeszytu jest opracowanie przedstawiające dzieje miasta ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju przestrzennego i wyników badań urbanistycznych oraz opis reprodukcji i wskazówki bibliograficzne.

Dotychczas pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast ukazały się atlasy ponad pięciuset dziewięćdziesięciu miast z dwudziestu krajów Europy (zob. lista atlasów: https://www.uni-muenster.de/imperia/md/content/staedtegeschichte/portal/europaeischestaedteatlanten/european_towns_atlases_updated_master.pdf). Projekt „Atlas historyczny miast polskich” został zapoczątkowany przez prof. Antoniego Czacharowskiego w 1993 roku w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W następnych latach prace nad atlasami miast Śląska podjął zespół wrocławski pod kierunkiem prof. Marty Młynarskiej-Kaletynowej i prof. Rafała Eysymonta oraz zespół krakowski pod kierunkiem prof. Zdzisława Nogi przygotowujący atlasy miast małopolskich. W 2021 roku zespół pod kierunkiem prof. Urszuli Sowiny opublikował atlas Kalisza, który jest pierwszym zeszytem tomu szóstego poświęconego Wielkopolsce. Obecnie w przygotowaniu znajduje się atlas Warszawy, który zainauguruje tom siódmy „Mazowsze. Efektem dotychczasowych badań i opracowań jest opublikowanie ponad czterdziestu atlasów polskich miast oraz przygotowanie do druku kilku kolejnych zeszytów (lista atlasów: <http://atlasmiast.umk.pl/atlas/>).

W pracach nad atlasem miasta Tczewa spotkaliśmy się z życzliwym wsparciem wielu osób i instytucji. Szczególne podziękowania za pomoc w edycji mapy katastralnej oraz udostępnienie materiałów ikonograficznych dziękujemy Miejskiej Bibliotece Publicznej im. Aleksandra Skulteta w Tczewie. Za udostępnienie źródeł kartograficznych dziękujemy również Archiwum Państwowemu w Gdańsku, Tajnemu Archiwum Państwowemu Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego (Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz), Pruskiej Bibliotece Państwowej (Preussische Staatsbibliothek) w Berlinie, Starostwu Powiatowemu w Tczewie, Muzeum Wisły w Tczewie oraz Muzeum Zamkowemu w Malborku.

Roman Czajka
Radosław Golba

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017–2023, nr projektu 11H 16 0209 84

NARODOWE CENTRUM NAUKI

FOREWORD

The historical atlas of Tczew is another fascicle of the first volume *Royal Prussia and Ermland* published within the series of “Historical Atlas of Polish Towns”. This atlas is published on the initiative and under the patronage of the International Commission for the History of Towns which, at the annual meeting in Vienna in 1965, decreed the publication of the atlas of European towns to be one of the major aims of its scientific activity. The fundamental rules of the edition of atlases were set out at the conference in Oxford in 1968; they were later discussed and completed at the conference of the atlas’ publishers held in Münster in 1995. According to these guidelines, national atlases should be issued in the form of separate fascicles devoted to individual towns. The most important aim of the venture is to create a source database for the comparative research on the urbanisation of Europe and one the spatial transformation of towns. Moreover, the cartographic material included in “Atlases” may be used:

- 1) for communal purposes as well as urban, architectural, and conservation works including the environmental protection,
- 2) for pedagogical and teaching purposes in schools and universities,
- 3) for disseminating knowledge about the history of towns.

In accordance with the recommendations of the International Commission for the History of Towns, the most important map of every fascicle is a cadastral map from the pre-industrial period on a scale of 1:2,500. The editing canon also comprises: a contemporary map of the town, a historical map of the region on a scale from 1:25 000 up to 1:100, 000, as well as the map of the spatial development of the town on a scale of 1:10,000 or 1:5,000. Atlases may include thematic maps and reproductions of the most interesting cartographic sources and views. An integral part of each fascicle is the text presenting the history of a town focused primarily on the spatial development and the results of urban development research, the description of reproductions, and bibliographic references.

As of today, over five hundred and ninety atlases from twenty European countries (see the list of the atlases: https://www.uni-muenster.de/imperia/md/content/staedtegeschichte/portal/europaeischestaedteatlanten/european_towns_atlases_updated_master.pdf) have been published under the patronage of the International Commission for the History of Towns. The project *Atlas historyczny miast polskich* (*Historical Atlas of Polish Towns*) was originated by Prof. Antoni Czacharowski in 1993 in the Institute of History and Archival Sciences of the Nicolaus Copernicus University in Toruń. In next years, the project was also undertaken by the Wrocław team supervised by Prof. Maria Młynarska-Kaletynowa and Prof. Rafał Eysymontt, publishing the atlases of Silesian towns, and Cracow team, publishing atlases of towns of Lesser Poland under the supervision of Prof. Zdzisław Noga. In 2021, another team led by Professor Urszula Sowina published the atlas of Kalisz, which is the first volume of volume six – Greater Poland. Currently in preparation is an atlas of Warsaw, which will inaugurate volume seven of “Mazovia”.

As a result of the research, of more than forty atlases of towns have been published so far (see the list of the atlases: <http://atlasmiast.umk.pl/atlas/>), whereas several other atlases are ready for being printed.

During our work on the atlas of the Tczew fascicle we have received kind support from many people and institutions. We would like to give special thanks to the Alexander Skultet Municipal Public Library in Tczew for its support in editing the cadastral map and providing iconographic materials. Our thanks also go to the State Archives in Gdańsk, the Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz and Preußische Staatsbibliothek in Berlin, the County Office in Tczew, the Vistula Museum in Tczew and the Castle Museum in Malbork.

Roman Czaja
Radosław Golba

The scientific work was financed as part of the project “The National Programme for the Development of Humanities” by the Minister for Science and Higher Education in the years 2017–2023, project number 11H 16 020 984

HISTORIA, ROZWÓJ PRZESTRZENNY I SPOŁECZEŃSTWO MIASTA

ROMAN CZAJA

GEOGRAFICZNE I OSADNICZE WARUNKI POWSTANIA MIASTA

Tczew (niem. Dirschau) położony jest na lewym brzegu Wisły na 54°05'31,89"N szerokości geograficznej północnej i 18°46'38,39" długości geograficznej wschodniej, w regionie historycznym określanym jako Pomorze Gdańskie (niem. Pommerellen). Siedlisko miejskie rozwinęło się na terenie tak zwanego Garbu Tczewskiego, ciągu pagórków morenowych o łagodnym nachyleniu, między jeziorem Waćmierek na zachodzie a Wisłą na wschodzie. Na obszarze tym dominują gleby brunatne o dużej przydatności rolniczej. Od północy teren miasta przylega do równinnych Żuław Wiślanych. Taki usytuowanie umożliwiało mieszkańcom korzystanie z zasobów przyrodniczych dwóch różnych jednostek geograficznych¹.

W kilku miejscach siedliska miejskiego w ciągu ostatnich 150 lat odkryte zostały ślady osadnictwa z młodszej epoki kamienia – neolitu (4200–1700 p.n.e.). Ponowne nasilenie osadnictwa zaznaczyło się w epoce żelaza (650–125 p.n.e.). Z tego okresu pochodzą świadectwa archeologiczne odnalezione na terenach otaczających wzniesienie, na którym powstało średniowieczne miasto. W okresie epoki wpływów rzymskich (I w. p.n.e.–IV w. n.e.) nad dolną Wisłę napłynęły ze Skandynawii ludy germańskie, które ukształtowały tzw. kulturę wielbarską. Badania archeologiczne potwierdzają dobrze rozwinięte osadnictwo z tego okresu na południowych i północnych rubieżach współczesnego Tczewa. Po okresie wędrówek ludów (IV–V w. p.n.e.) i odejściu na południe ludności kultury wielbarskiej zaznacza się na całym Pomorzu Gdańskim wyraźny regres kulturowy. Nowe osadnictwo nad Dolną Wisłą, związane z ludnością słowiańską zaczęło się rozwijać dopiero od VIII w.² W ostatniej ćwierci X w. tereny Pomorza Gdańskiego zostały włączone przez księcia Mieszka I do państwa polskiego. W latach 1034–1038 plemiona pomorskie zrzuciły władzę Piastów i dopiero książę Bolesław III

Krzywousty ponownie podbił je po długotrwałych walkach w latach 1113–1116.

W XII w. na Pomorzu Gdańskim wykształciło się kilka okręgów, którymi zarządzali mianowani przez krakowskich książąt naczelnicy wywodzący się z miejscowego możnowładztwa. Dokonany w 1138 r. podział monarchii piastowskiej na dzielnice zapoczątkował proces uniezależniania się Pomorza od Krakowa. Pod koniec XII w. na Pomorzu Gdańskim ukształtowały się dwie jednostki polityczne, na północy księstwo z centrum w Gdańsku, a w części środkowej i południowej, władztwo księcia Grzymisława z grodami rezydencjonalnymi w Świeciu i Starogardzie Gdańskim. Władzy księcia Grzymisława podlegały także okolice Tczewa, których centralnym punktem przy końcu XII i w pierwszej połowie XIII w. był gród w Lubiszewie, położony około 6 km na zachód od dzisiejszego miasta. Na początku XIII w. władzę nad całym terytorium Pomorza Gdańskiego przejął książę Mściwój, a po nim jego najstarszy syn Świętopelk II. W 1233 r., zgodnie z testamentem ojca, wydzielił on młodszemu bratu Samborowi II odrębną dzielnicę z centralnym grodem w Lubiszewie³. W tym czasie obszar późniejszego Tczewa miał peryferyjne znaczenie w strukturze politycznej i komunikacyjnej władztwa Sambora II, gdyż znaczenie handlowe szlaku wiślanego zaczęło dopiero stopniowo wzrastać, a główna droga handlowa z Południa do Gdańska prowadziła przez Lubiszewo. Wkrótce po objęciu władzy młody książę podjął starania o zrzucenie zwierzchności gdańskiego księcia. Dla realizacji tego celu Sambor II szukał wsparcia z strony sojuszników zewnętrznych, Prusów, książąt polskich i meklemburskich, a przede wszystkim zakonu niemieckiego, budującego władztwo terytorialne na ziemiach położonych na drugim brzegu Wisły. Klęska poniesiona przez Świętopelka II w bitwie z zakonem niemieckim na początku 1252 r. umożliwiła Samborowi odzyskanie księstwa, z którego został wypędzony przed ośmiu laty. Zawarta 1253 r. ugoda, w której Świętopelk uznał niezależność księstwa lubiszewskiego i zakończyła długoletni konflikt między braćmi⁴.

¹ I. J. Olszak, *Gleby i ich przydatność rolnicza*, [w:] *Pojęcie i znaczenie Starogardzkie*, red. J. Szukalski, Gdańsk 1996, s. 7–12.

² Z. Żurawski, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie osady z młodszej epoki przedrzymskiej w Tczewie*, [w:] *XIV sesja Pomoroznawcza, vol. 1: od epoki kamienia do okresu rzymskiego*, red. M. Fudziński i H. Paner, Gdańsk 2005, s. 381–386; W. Długokęcki, *Geneza Tczewa*, [w:] *Historia Tczewa*, red. W. Długokęcki, Tczew 1998, s. 20–22.

³ J. Powierski, B. Śliwiński, K. Bruski, *Studia z dziejów Pomorza w XII w.*, Słupsk 1993, s. 33, 204; M. Smoliński, *Świętopelk Gdański*, Gdańsk 2015, s. 246–247; B. Śliwiński, *Sambor II książę tczewski*, Tczew 2010, s. 46–59.

⁴ B. Śliwiński, *Sambor II* (jak przyp. 3), s. 93–95; W. Długokęcki, *Geneza* (jak przyp. 2), s. 26.

MIASTO W ŚREDNIOWIECZU I CZASACH NOWOŻYTNYCH

Prerogatywą suwerennej władzy książęcej było między innymi wznoszenie grodów. Książę Sambor II chcąc zademonstrować swoje ambicje polityczne, zaraz po odzyskaniu swoich terytoriów nad Wisłą, nie czekając na zgodę starszego brata podjął na początku 1252 r. plan urządzenia nowej rezydencji w Tczewie. W dniu 30 kwietnia 1252 r. wystawił w budowanym właśnie grodzie „in Dersove in constructione ipsius castri” przywilej dla kupców z Chelmnia i Torunia⁵. Zgodnie z praktyką stosowaną w krajach Europy wschodnio-środkowej, między innymi w Gdańsku przez księcia Świętopelka II, wznoszenie książęcej rezydencji związane było z założeniem miasta, które podkreślało nie tylko prestiż książęcego władztwa, ale także zwiększało jego potencjał ekonomiczny, militarny i społeczny. Do tego wzorca sięgnął w Gdańsku także książę Sambor II⁶.

Wybór niezasiedlonego wzniesienia nad Wisłą pod budowę grodu i lokację miasta odzwierciedla przemiany polityczne i ekonomiczne, które dokonywały się nad dolną Wisłą od lat trzydziestych XIII w. W związku z rozwojem handlu dalekosiężnego w strefie bałtyckiej wzrosło znaczenie Wisły jako szlaku komunikacyjnego. Z procesem tym wiązało się rosnące zainteresowanie kupców z krajów niemieckich ziemiami położonymi na południowym wybrzeżu Bałtyku oraz wykorzystanie miasta lokacyjnego jako narzędzia budowy władztwa terytorialnego. Prawdopodobnie wpływ na przeniesienie książęcej rezydencji nad Wisłę miały także ścisłe kontakty Sambora II z zakonem niemieckim. Inspiracji oraz wsparcia organizacyjnego i finansowego do przeprowadzenia założenia miasta dostarczyli księciu Samborowi mieszcianie z Lubeki oraz z Torunia, Chelmnia i Elbląga, których obecność w otoczeniu księcia potwierdzają źródła z lat pięćdziesiątych XIII w.⁷

Założenie miasta Tczewa było przedsięwzięciem rozciągającym w czasie, obejmowała ono zawarcie około 1253 r. umowy księcia z lokatorem, wytyczenie przestrzeni miejskiej oraz lokację prawną, której końcowym elementem było wystawienie przez Sambora II przywileju w 1260. Organizatorem lokacji miasta był prawdopodobnie wywodzący się z lubeckiej rodziny Johann Wittenburg, który w latach 1256–1258 jest wzmiankowany jako soltys tczewski. Jego udział w lokacji Tczewa nie polegał jednak tylko na indywidualnym zaangażowaniu, raczej należy go traktować jako reprezentanta wzmiankowanej już wyżej grupy kupców

z Lubeki i miast pruskich, którzy nad dolną Wisłą szukali nie tylko kontaktów handlowych, ale także możliwości uzyskania nadania ziemskich i kariery rycerskiej⁸.

Teren wybrany pod budowę miasta nie był zajęty przez wcześniejsze osadnictwo. Przypuszcza się, że niewielka osada, datowana na koniec XII i początek XIII w., zamieszkała przez ludność pruską mogła się rozwinąć na wzniesieniu określanym w XV-wiecznych źródłach jako „Samayte”. Wzgórze to zostało splantowane w połowie XIX w. w czasie budowy dworca kolejowego, co uniemożliwia archeologiczne rozpoznanie śladów osadnictwa. Z pewnością jednak osada ta nie przetrwała do czasów lokacji Tczewa⁹. W 1260 r. Sambor II wystawił na tczewskim zamku przywilej lokacyjny dla miasta. Pod tym terminem należy rozumieć gminę, która jest reprezentowana na liście świadków przez dwóch obywateli „burgenses”¹⁰. W przywileju określone zostały podstawy ustroju miejskiego oraz gospodarcze korzyści dla nowej gminy miejskiej. Nadając miastu prawo lubeckie książę zastrzegł dla siebie uprawnienia, które posiadali w miastach inni władcy terytorialni. Można przypuszczać, że w ten sposób nawiązał do zmian w prawie lubeckim, wprowadzonych przez zakon niemiecki w przywileju lokacyjnym dla Elbląga z 1246 r. Na znaczenie wzorca elbląskiego dla genezy Tczewa wskazuje także przypisanie tamtejszemu sądowi roli instancji odwoławczej wobec wyroków wydawanych przez sędziego tczewskiego. Wzorem regulacji w zawartych w przywilejach wystawianych przez zakon niemiecki dla Chelmnia, Torunia i Elbląga, mieszcianie Tczewa mieli płacić księciu od każdej parceli 6 denarów czynszu na znak uznania jego władzy zwierzchniej. Wydaje się, że Sambor II dążył do ograniczenia kompetencji ustawodawczych miasta, wskazując na to regulacją zakazującą rajcom podejmowania nowych inicjatyw, które szkodziłyby kompetencjom prawnym władcy i przynosiły szkodę krajowi. Książę zezwolił na rozciągnięcie kompetencji sądu miejskiego na obszar patrymonium, zastrzegł jedynie dla siebie 1/3 część dochodów z kar. Podobną zasadę przewidziano w odniesieniu do kar specjalnych nakładanych przez radę. Fundamentalne znaczenie dla życia gospodarczego mieszczań miało nadanie pastwisk i łąk na terenie Żuław, między Wisłą a Szpeługą (82 x 27 sznurów) oraz ogrodów na terenie rozciągającym się na zachód od miasta (90 x 90 sznurów). Mieszkańcy otrzymali także prawo do wolnego połowu ryb w Wiśle na odcinku od Knybawy do łąk miejskich oraz prawo do budowy młynów i or-

⁸ *Pommerellisches Urkundenbuch* (jak przyp. 5), s. 137, 151; M. Dygo, *Studia nad początkami władztwa zakonu niemieckiego w Prusach (1226–1259)*, Warszawa 1992, s. 175–180; B. Śliwiński, *Sambor II* (jak przyp. 3), s. 109.

⁹ W. Długokęcki, *Geneza* (jak przyp. 2), s. 29–32; P. Fudziński, *Nowe badania archeologiczne i nadzory na terenie Starego Miasta w Tczewie*, [w:] XIV Sesja Pomorzoznawcza, vol. 2: *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. M. Fudzińska, Malbork, s. 255–274; M. Starski, *Stan badań archeologicznych nad małymi miastami Pomorza Gdańskiego w późnym średniowieczu*, *Archaeologia Historica Polona*, 23 (2015), s. 192.

¹⁰ *Pommerellisches Urkundenbuch* (jak przyp. 5), nr 185, s. 157–158; L. Potykanowicz-Suda, *Regesty archiwaliów eksponowanych na wystawie „Tczew w świetle archiwaliów od 1252 roku”*, [w:] *Tczew w świetle archiwaliów od 1252 r.*, Tczew–Gdańsk 2002, s. 33; *Kodeks Tczewski z Lubeki*, red. J. Mykowski, Tczew 2009, s. 16–17, R. Dziegielewski tłumaczenie przywileju na język polski; B. Śliwiński, *Pomorzę Wschodnie w okresie rządów księcia polskiego Władysława Łokietka w latach 1306–1309*, Gdańsk 2003, s. 203–204.

⁵ *Pommerellisches Urkundenbuch*, hrsg. v. M. Perlbach, Danzig 1882, s. 119; *Preußisches Urkundenbuch. Politische Abteilung*, Bd. 1, 1, hrsg. v. R. Philippi, Königsberg 1882, s. 197.

⁶ R. Petong, *Die Gründung und älteste Einrichtung der Stadt Dirschau*, „Altpreußische Monatsschrift” 22 (1905), s. 19; R. Czaja, *Residenzstädte in ostmitteleuropäischen Ländern zwischen kommunalen Ansprüchen und herrschaftlicher Präsenz*, [w:] *Residenzstädte der Vormoderne: Umrisse eines europäischen Phänomens*, hrsg. v. G. Fouquet, J. Hirschbiegel, S. Rabeler, Ostfildern 2016, s. 188–189.

⁷ P. Oliński, *Otoczenie księcia lubiszewsko-tczewskiego Sambora II*, [w:] Krzyżowcy, *chronikarze, dyplomaci*, Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza 4, red. B. Śliwiński Gdańsk 1997, s. 115–146; W. Długokęcki, *Geneza miasta Tczewa*, [w:] *Szlachta, starostwie, zaciężni*, Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza 5, red. B. Śliwiński, Gdańsk 1998, s. 43–61.

ganizowania przewozu przez Wisłę. Władca terytorialny zastrzegł jednak dla siebie dla siebie 2/3 dochodów z czynszów oraz udział w podejmowaniu decyzji dotyczących młynów i przewozu. Książę zachował dla siebie prawo bicia monety i stanowienia cel. Z obowiązku celnego zwolnieni zostali jednak mieszkańcy Tczewa oraz przybywający do miasta kupcy. Rajcy i soltys zostali zaś powołani do kontroli jakości bitego pieniądza¹¹. Po zajęciu Tczewa przez zakon niemiecki w 1308 r. władze miejskie zmuszone zostały do wydania przywileju lokacyjnego nowemu władcy, który dokonał modyfikacji ram prawnych oraz zobowiązań mieszczan wobec władcy terytorialnego. Pierwszy przywilej wystawiony przez Krzyżaków nie zachował się, jest on jedynie wzmiankowany w dokumencie wielkiego mistrza Winricha von Kniprode z 1364 roku¹².

Po raz pierwsze nazwa miasta w niemieckiej wersji *Dersove* pojawia się w dokumencie z 1252 r. W źródłach średniowiecznych zapisywano ją także w formie, *Dirschowe*, *Tersen*, *Trsom*, *Trschon*, a w XVI i XVII w. potwierdzone są formy zbliżone już do współczesnej polskiej nazwy: *Czewo*, *Czczew*, *Thczon*, *Tczewo*. Etymologia nazwy miasta nie doczekała się jeszcze jednoznacznego wyjaśnienia. Część badaczy wywodzi ją od słowiańskiego słowa *tręściew*, oznaczającego trzcinę. Natomiast w nowszych badaniach wskazuje się na jej pruskie pochodzenie¹³.

*

Ustrój miasta i prawne ramy życia miejskiego w Tczewie wyróżniały się w średniowieczu dużą dynamiką wynikającą z zastąpienia przez zakon niemiecki po 1308 r. prawa lubeckiego prawem chełmińskim, które wykształciło się w Prusach z prawa magdeburskiego. Ustrój miast na prawie lubeckim charakteryzował się skupieniem władzy politycznej administracyjnej i sądowej przez radę. W Tczewie rada powstała jeszcze przed wydaniem przez księcia Sambora II przywileju lokacyjnego. Pierwsi rajcy – Arnoldus de Lubeke i Hinricus Schildere – wzmiankowani są już w 1258 r. W pierwszych latach istnienia miasta władza sądowa należała do soltysa. W latach 1256–1273 funkcję tę pełnił Johann von Wittenburg. Być może po jego śmierci urząd soltysa został włączony do rady miejskiej, której przewodniczył burmistrz wzmiankowany po raz pierwszy w 1305 roku. Na pokreślenie zasługuje fakt, że już w 1262 r. sprowadzono do Tczewa liczący 82 artykuły kodeks prawa lubeckiego¹⁴.

Po zajęciu miasta 1308 roku zakon niemiecki pozostawił u władzy dawną grupę rządzącą, ograniczył jednak mieszczanom istotne korzyści, prawo połowu ryb w Wiśle, budowy młynów i organizowania przewozu. Władca terytorialny przejął także kontrolę nad sądownictwem miejskim i przejął całość dochodów z kar sądowych. Dopiero w 1384 miasto otrzymało 1/3 dochodów z kar zasądzonych przez sąd miejski. Rada na czele z burmi-

strzem pozostała głównym organem władzy komunalnej. W średniowieczu składa się ona zwykle z około ośmiu rajców. Każdego roku w czasie wyborów dzielili oni między siebie urzędy burmistrza, kompana burmistrza (wiceburmistrza), sędziego oraz kamlarza, który zarządzał dochodami i wydatkami miejskimi. Rada zatrudniała pisarza oraz sługę miejskiego. W okresie nowożytnym liczebność rady nie uległa większym zmianom, liczyła ona od 7 do dziesięciu członków. Oprócz wzmiankowanych już wyżej urzędów pojawił się jeszcze zastępca kamlarza oraz rajca nadzorujący pastwiska. W 1580 przywilej króla Stefana Batorego potwierdził prawo rady do uzupełniania składu poprzez kooptację. Zgodnie z prawem chełmińskim powołany został odrębny sąd miejski, zwany ławą sądową, wzmiankowany po raz pierwszy w 1317 roku. Na jej czele stał jeden z rajców pełniący urząd sędziego, a ławnicy wybierali spośród siebie starszego ich kolegium. Na początku XVI w. ława sądowa liczyła 9 ławników. Prawo chełmińskie obligowało radę do konsultowania najważniejszych decyzji z gminą lub jej przedstawicielami. W średniowieczu nie wykształcił się jednak odrębny organ umożliwiający gminie udział we władzy. W sytuacjach kryzysowych w roli reprezentantów interesów obywateli występowali starsi cechów. W I połowie XVI w. pod wpływem przemian ustrojowych w Gdańsku i Elblągu, wprowadzono w Tczewie tak zwany Trzeci Ordynek, czyli radę reprezentującą mieszczan. Uczestniczyła ona w zatwierdzeniu wilkierza miejskiego, podejmowaniu decyzji o zagospodarowaniu gruntów miejskich, stanowieniu nowych podatków oraz ciężarów, które mieszczanie musieli podnosić na obronność miasta. Procedura uzgadniania stanowiska Trzeciego Ordynku uwzględniała konsultacje w kwartałach oraz z przedstawicielami cechów. Prawo obywateli do wypowiedzania się w sprawach dotyczących dobra wspólnego, nie podważało jednak politycznej dominacji rady, gdyż bez jej zgody nie można było zwoływać żadnych zebrań. W 1582 r. rada i mieszczanie zatwierdzili nowy wilkierz, które określał prawa obywateli, zasady życia społecznego i gospodarczego oraz uprawnienia poszczególnych organów władzy komunalnej. W 1599 r. wydano poszerzoną wersję wilkierza, która liczyła 149 artykułów. Znacznie wilkierza jako podstawowego aktu normującego życie miejskiej podkreślał fakt, iż miał być on corocznie odczytywany w czasie wyboru nowej rady¹⁵.

*

Pod budowę zamku i miasta wybrano niezasiedlone, morenowe wzniesienie, wydłużone na linii wschód–zachód, opadające w stronę Wisły, która w średniowieczu sięgała bezpośrednio do podnóża wysoczyzny. Od strony południowej i północnej dostęp do miasta utrudniały głębokie parowy. Naturalnych wa-

¹¹ R. Petong, *Die Gründung* (jak przy. 6), s. 22–33.

¹² *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. VI, 1, hrsg. v. K. Conrad, Marburg 1986, nr 272.

¹³ W. Długokęcki, *Geneza* (jak przyp. 2), s. 31–32; R. Landowski, *Tczew w czasie i przestrzeni*, Tczew 2008, s. 3–19.

¹⁴ *Pommerellisches Urkundenbuch* (jak przyp. 5), s. 145, 147, 148, 209, 559, 589; P. Modrzyński, *Prawo lubeckie w miastach pruskich (XIII–XVI w.). Stan badań, źródła i perspektywy badawcze*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 20 (2017), s. 42; *Kodeks tczewski* (jak przyp. 10), s. 55–68.

¹⁵ *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. II, hrsg. v. M. Hein, E. Maschke, Königsberg 1932, nr 198, 769; W. Długokęcki, *Zakon krzyżacki wobec Tczewa w początkach XIV wieku*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 45–46; idem, *Ustrój miasta w XIV i pierwszej połowie XV wieku*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 54–56; idem, *Stosunek zakonu krzyżackiego do Tczewa w XIV wieku. Przyczynki do polityki miejskiej Krzyżaków na Pomorzu Gdańskim*, „Zapiski Historyczne” 63, 3/4 (1999), s. 25–36; O. Günther, *Zwei unbekannte altpreussische Willküren*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” 48 (1905), s. 30–54; *Wilkierz królewskiego miasta Tczewa z 1599 roku*, wyd. T. Maciejewski, Gdańsk 1994, s. 11, nr 29.

runków obronnych nie było od strony zachodniej, gdzie przez wypłaszczony teren prowadziła droga z Lubiszewa. Plan miasta miał kształt nieregularnego czworoboku, którego maksymalna długość wynosiła 390, a najmniejsza 305 metrów, zaś szerokość od 140 do 150 metrów. Powierzchnia w obrębie średniowiecznych fortyfikacji wynosiła około 8 ha¹⁶. Przestrzeń miasta wymierzona została według regularnego szachownicowego planu, wzorowanego być może na powstałym na początku lat 50. XIII w. układzie przestrzennym Chelma. Brak źródeł archeologicznych oraz wiarygodnych źródeł kartograficznych z epoki przedprzemysłowej uniemożliwia odtworzenie dokładnych podziałów przestrzeni miejskiej w fazie lokacji. Stąd też wszelkie dane o wymiarach mają charakter hipotetyczny. W centrum wytyczono kwadratowy rynek o wymiarach około 63 m x 63 m, co mogło odpowiadać 14 prętom (1 pręt = 4,7 m). Pierwotny program przestrzenny obejmował jedynie rynek oraz osiem otaczających go bloków. Cztery bloki przyrynkowe wyróżniały się regularnymi wymiarami, szerokość około 52 m i głębokość około 32 m (150 x 100 stóp 1 stopa = 0,32 m). Podobną głębokość miały dwa bloki narożnikowe, zachodnio-północny i wschodnio-południowy, jednak ich długość wynosiła około 70 m (200 stóp). Pozostałe dwa bloki, ze względu na ukształtowanie terenu zyskały nieregularny kształt. W przestrzeni przyrynkowej wytyczono prawdopodobnie w każdej pierzei po 6 parcel o wymiarach około 8 m x 32 m (25 x 100 stóp), które ciągnęły się przez całą długość bloku. Tczewskie parcele o szerokości 2 prętów i jednego lokcia zostały wskazane w 1350 r. jako wzór dla położonego nad Wisłą miasta Nowe. Szacuje się, że w ciągu XIII połowy XIII w. przy rynku oraz w zaułkach i przy ulicach biegnących przy murach wytyczono około 56 parcel. Wyrażony w starszej literaturze pogląd, iż północna strona rynku pozostała niezabudowana (R. Petong), nie znajduje potwierdzenia w źródłach. Teren za północnym blokiem przeznaczono na budowę kościoła parafialnego i na cmentarz. Północno-wschodni narożnik miasta, między kościołem parafialnym, zamkiem i ulicą prowadzącą do rynku (dzisiejsza ul. Okrzei) zajmował klasztor dominikanów z kościołem Najświętszej Marii Panny, ufundowany przez księcia Mściwoja II w 1289 roku¹⁷.

Z każdego narożnika rynku wybiegały dwie ulice prowadzące do murów i do bram. Dzisiejsze ulice Krótka i Mickiewicza łączyły rynek z usytuowaną po stronie zachodniej Bramą Wysoką (niem. Hohes Tor). Od strony wschodniej, do Bramy Przewoźnej (niem. Fährtor) wiodła dzisiejsza ulica Okrzei. Z kolei z wschodnio-zachodniego narożnika można było dojść ulicą Podgórną do Bramy Wodnej (niem. Wasser Tor). W kierunku wschodnim, dzisiejsza ulica Kardynała S. Wyszyńskiego prowadziła do Bramy Młyńskiej (niem. Mühlen Tor).

Tabela 1. Liczba nieruchomości (parcel/domów) w Tczewie w XIII—XX w.

Rok	Miasto		Przedmieścia	
	domy/parcele	budy	budy	ogrody
ca. 1300	56			
1570	136	34	7	47
1591	132			
1772	181			
1800	165		35	
1848	292			
1871	467			
1900	702			
1910	931			
1938	1 586			

T. Lewerenz, *Die Großentwicklung der Kleinstädte im Ost- und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, „Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas“ 101, Marburg 1976, s. 138–139; M. Stażewski, *Kształtowanie środowiska miejskiego*, [w:] *Historia Tczewa*, red. W. Długokęcki, Tczew 1998, s. 236.

Zajęcie Tczewa przez zakon niemiecki i zburzenie zamku książęcego spowodowało korektę planu miast. Najistotniejszym jej elementem było zagospodarowanie tak zwanego Dolnego Miasta, czyli obszaru między dzisiejszymi ulicami Chopina i Zamkową, a także północnej pierzei ulicy Okrzei, od strony klasztoru dominikanów oraz zachodnio-północnego bloku między ulicami Podmurną i Skromną. W przywileju z 1364 r. wielki mistrz Winrich von Kniprode zastrzegł dla zakonu parcelę o szerokości pięciu prętów, usytuowaną prawdopodobnie w przy północnej pierzei rynku, która w XIV w. mogła być wykorzystywana jako siedziba krzyżackiego wójta. Zabudowa nowych terenów oraz miejsc przy murach i zaułkach oraz podział działek spowodowały znaczny wzrost liczby parcel. Lustracja z 1570 r. wzmiankuje 136 parcel, w tym 25 przy rynku oraz 34 budy, małe budynki mieszkalne bez podwórza, a źródła z końca XVI w. podają informację o 132 parcelach. W inwentarzu z 1772 r., zapisano 181 domów, jednak nie jest pewne, czy liczba ta dotyczy tylko obszaru wewnątrz murów miejskich. Uwzględniając powierzchnię i liczbę parcel należy zaliczyć Tczew do największych małych miast Pomorza Gdańskiego, po Świeciu (142 parcele) i Chojnicach (234 parcele)¹⁸. Do końca XVIII w. podstawowym materiałem używanym w budownictwie mieszkalnym było drewno. Gdański mieszczanin Martin Gruneweg, wspominając swoją wizytę w Tczewie w 1573 r. zanotował, że „kiepskie domy w większości murowano z drewna”, co oznacza, że domy wznoszono z reguły z drewna lub w konstrukcji szachulcowej, a dachy kryto gontem lub słomą. Dopiero w wilkierzu wydanym po wielkim

¹⁶ R. Petong, *Die Gründung* (jak przyp. 6), s. 35; W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny Tczewa od XIII wieku do 1815 roku*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 186–191.

¹⁷ Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkano w Tczewie*, Tczew 2009, s. 15–17. R. Petong, *Die Gründung* (jak przyp. 6), s. 36; R. Landowski, *Tczew* (jak przyp. 13), s. 32–34; T. Lewerenz, *Die Großentwicklung der Kleinstädte im Ost- und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, „Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas“ 101 (Marburg 1976), s. 58, 205.

¹⁸ W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 16), s. 189–190; idem, *Tczew jako krzyżacki ośrodek administracyjny i gospodarczy*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 49; *Das Grundbuch der Stadt Dirschau*, hrsg. v. E. Kloss, Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens 14, Danzig 1929, s. 8; R. Rząd, *Zamek w Tczewie. Zestawienie i analiza dotychczas przeprowadzonych badań oraz materiałów źródłowych*, „Teki Kocięskie” 8 (2014), s. 240; T. Lewerenz, *Die Großentwicklung* (jak przyp. 17) s. 151, 248.

pożarze w 1577 r. nakazano krycie dachówkami dachów budynków mieszkalnych i gospodarczych. Część domów przy rynku posiadała murowane piwnice i przedproża oraz ceglane ściany boczne, tak zwane mury ogniowe¹⁹.

Najważniejszym budynkiem w przestrzeni rynkowej był ratusz, wzmiankowany po raz pierwszy w 1452 r., ale wzniesiony prawdopodobnie już w I połowie XIV w. Pełnił on funkcje domu handlowego i siedziby władzy komunalnej, rady i ławy sądowej. Ratusz został odbudowany po pożarze w 1577 r., jednak pożar w 1916 r. zakończył historię tej budowli. Piwnice ratuszowe służyły jako magazyny towarów handlowych i prawdopodobnie wykorzystywano je do wyszynku wina. Na parterze ratusza znajdowały się kramy kupieckie, a na piętrze sala mieszcząca oraz pomieszczenia rady i sądu. Po 1577 r. wzniesiono wysoką wieżę z zegarem. Do ratusza dobudowywano kramy handlowe przekupniów i rzemieślników²⁰. Infrastrukturę handlową miasta uzupełniały ławy chlebowe przy dzisiejszej ulicy Skromnej oraz spichrze wznoszone przy murach miejskich, wzdłuż południowej pierzei ulicy Rybackiej. Głównym elementem topografii sakralnej Tczewa był kościół parafialny św. Krzyża. Pleban tczewski jest wzmiankowany po raz pierwszy w 1258 roku. Budowa ceglanej świątyni trwała prawdopodobnie od końca XIII do połowy XIV w. Plac wokół kościoła służył jako cmentarz, a budynku między północną ścianą kościoła i murem miejskim urządzono najstarszą szkołę parafialną. W 1289 ufundowano klasztor i kościół dominikanów pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny. Po zniszczeniu w 1626 r. należącej do protestantów kaplicy św. Jerzego na przedmieściu zachodnim, w 1630 r. protestanci urządzili kościół i szkołę w budynku w południo-zachodnim narożniku murów, przy obecnej ulicy Krótkiej nr 4. Gmina protestancka dysponowała także dwoma przytułkami w domach przy obecnej ulicy Mickiewicza.

W XVI w. przestrzeń w obrębie murów miejskich podzielona została na trzy okręgi (kwartaly): Wielki obejmujący pierścień parcel bezpośrednio przylegających do murów, Górny z zabudową na zachód od ratusza, oraz Dolny, z zabudową na wschód od ratusza²¹.

Słabo zachowane źródła do dziejów Tczewa w okresie przedprzemysłowym nie pozwalają na pełną rekonstrukcję najstarszego nazewnictwa ulic. Kilka nazw zapisano w najstarszej księdze gruntowej, założonej przy końcu XVI w., która pozostała w użyciu przez ponad 200 lat. Współczesne polskie nazwy w większości nawiązują do dawnych nazw niemieckich. Ulicę Podgórną nazywano *Oberstraße*, fragment ulicy Wyszyńskiego od rynku do kościoła św. Krzyża to dawna *Pfaffengasse*, *Große Mauer*

Straße to dzisiejsza Podmurna, *Kirchen Straße* nosi dzisiaj nazwę Kościelnej, *Kloster Straße* Dominikańskiej, *Töpfer Gasse* ulicy Garnarskiej, *Fischer Straße* Rybackiej, *Herren Straße* Okrzei, a *Rosen Straße* ul. Skromnej²².

*

Obszar poza murami miejskimi można podzielić według kryterium własnościowego na dwie kategorie. Do pierwszej należały pola i łąki od strony zachodniej i północnej, które w większości stanowiły własność miejską i na ich obszarze mogły rozwijać się przedmieścia. Do miasta należała również część terenów na nabrzeżu wiślanym. Drugą kategorię stanowiły grunty położone na południe w obrębie wsi Czyżkowo, w której w XIV w. znajdował dwór wójta zakonu niemieckiego, a w następnych wiekach dobra należące do szlachty²³. Opinia wzmiankowanego już wyżej Martina Grunewega, zawarta w opisie jego pierwszej wizyty w Tczewie w 1573 r. o słabym rozwoju przedmieść „miasto małe, otoczone dobrymi murami, nie ma przedmieść, otaczają je ogrody”, wydaje się tylko w części zgodna z stanem rzeczywistym. Podobną opinię wyraził badacz historii miasta Franz Schultz w odniesieniu do stanu z połowy XVIII w.²⁴ Z pewnością przedmieścia tczewskie pełniły głównie funkcje rolnicze i ogrodnicze, znajdowały się na ich terenie także magazyny, stodoły i urządzenia przemysłowe. Natomiast funkcja mieszkalna rozwinęła się w okresie do 1772 r. w niewielkim stopniu. Najszybciej zaczęło rozwijać się przedmieście zachodnie. Tereny za Bramą Wysoką zostały miastu przekazane już przez księcia Sambora II w przywileju z 1260 roku. W okresie przedprzemysłowym rozwinął się na przedmieściu zachodnim schemat sieci ulicznej, widoczny na mapach z 1628 i 1810 roku, który przetrwał do czasów współczesnych. Główną arterią komunikacyjną stanowiła Droga do Skarszew, w okresie nowożytnym nazywana także Drogą do Gdańska (dzisiejsza ulica J. Dąbrowskiego). Około 100 metrów za Bramą Wysoką odchodziły od niej droga w kierunku północnym (dzisiejsza ulica Tadeusza Kościuszki) i dzisiejsza ulica Ogrodowa w kierunku południo-zachodnim. Kolejne skrzyżowanie ukształtowało się na miejscu dzisiejszego placu Marszałka Józefa Piłsudskiego, gdzie w kierunku południowym odchodziła droga do Baldowa i dalej do Gniewu. Na zachodnim skraju przedmieścia ulokowano kaplicę i szpital św. Jerzego (być może w okolicach późniejszego szpitala protestanckiego), który początkowo pełnił funkcję leprozorium. Szpital jest po raz pierwszy wzmiankowany w 1400 r., a spalony został w 1626 roku. Na rubieży przedmieścia zachodniego, w okolicach obecnej ulicy Wojska Polskiego znajdowało się wzgórze szubieniczne (niem. Galgenberg)²⁵. Z zdecydowaną większością nieruchomości na przedmieściu zachodnim stanowiły ogrody. Źródła kartograficzne (mapa z 1810) wskazują także na rozproszoną zabudowę (budynki gospodarcze i mieszkalne) przy

¹⁹ *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 6,1 (jak przyp. 12), s. 152; *Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562 – ca. 1618) über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen*, hrsg. v. A. Bues, Bd. 1, Quellen und Studien des Deutschen Historischen Institut Warschau 19, Wiesbaden 2008, s. 431; Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkało* (jak przyp. 17), s. 28–29; *Wilkierni królewskiego miasta* (jak przyp. 15), s. 7, nr 6.

²⁰ R. Rząd, *Ratusz tczewski. Dzieje budowli i rekonstrukcja jej zarysu na nawierzchni rynku*, „Rocznik Gdański” 58, 1 (1998), s. 151 – 161; B. Schmid, *Das Rathaus in Dirschau*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins” 15 (1916) s. 62–66; I. Modzelewski, *Dzieje Tczewa*, „Kociewski Magazyn Regionalny” 7 (1989), s. 61.

²¹ *Das Grundbuch* (jak przyp. 18), s. XII.

²² *Das Grundbuch* (jak przyp. 18), s. X; W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 16), s. 192–192; R. Landowski, *Tczew* (jak przyp. 13), s. 68–70.

²³ F. Schultz, *Geschichte des Kreises Dirschau*, Dirschau 1907, s. 371–372.

²⁴ *Die Aufzeichnungen des Dominikaners* (jak przyp. 19), s. 431; W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 16), s. 197.

²⁵ M. Horanin, *Sieć leprozoriów w państwie zakonnym w Prusach*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2 (2005), s. 144, 153; I. Modzelewski, *Dzieje Tczewa* (jak przyp. 20), s. 62.

ulicy Ogrodowej i Drodze do Gdańska, liczniejszą bezpośrednio przed Bramą Wysoką i przy rozwidleniu drogi do Gniewu.

Od strony północnej rozwijało się przedmieście młyńskie. Na jego obszarze w epoce nowożytnej istniała już dobrze rozwinięta siatka ulic, które przetrwała do czasów współczesnych. Główną osią komunikacyjną była ulica Młyńska (obecnie St. Wyszyńskiego), która prowadziła od Bramy Młyńskiej do młynów. Równolegle do niej biegła ulica Zamkowa, od Bramy Niskiej do ujścia kanału Młynówki i cegielni. Te dwie arterie łączyła droga zwana dzisiaj ulicą Sambora, od której odchodziła ulica Nowa, prowadząca do młynów. Rozwój młynarstwa na przedmieściu północnym był możliwy dzięki wykopaniu na zlecenie zakonu niemieckiego przed 1342 rokiem kanału zwanego Młynówka, który wypływał z Jeziora Lubiszewskiego i uchodził do Wisły przy obecnym moście kolejowym. Bieg końcowego odcinka kanału został zmieniony w połowie XIX w. czasie budowy dworca i torów kolejowych. Pierwotnie jak wynika z map z 1628 i 1850 roku kanał opływał wzgórze „Samayte”, płynął na południe, w rejonie dzisiejszej ulicy Nowej zataczał pętlę i przez ogrody podolickie płynął na północ do ujścia. Zakon niemiecki zachował władzę nad regale młyńskim, dlatego w średniowieczu także tczewski młyn wzniesiony był zarządzany przez urzędników krzyżackich. Obok mlyna działał także folusz, w którym tkacze spłinali sukno. Po 1466 r. młyny tczewskie zostały przejęte przez starostę króla polskiego. Od XVI do XVIII w. nad kanałem oprócz mlyna zbożowego działał także tartak. Na północ od młynów, przy ujściu Młynówki znajdowała się w okresie nowożytnym cegielnia miejska. Jak wynika z mapy z 1810 r. powyżej mlyna wodnego znajdował się jeszcze młyn wiatrakowy. Przy ulicy Młyńskiej w okresie nowożytnym stały budynki mieszkalne i stodoły. Przy pozostałych ulicach przedmieścia północnego dominowała zabudowa gospodarcza. W fosie przed północnym odcinkiem murów obronnych, na wysokości kościoła parafialnego urządzono w XVI w. mieszczański ogród strzelecki. Na terenie rozciągającym się od Bramy Niskiej na północ, między Wisłą a ulicą Zamkową, położone były ogrody miejskie zwane „Podolice” (niem. Podlitz), które w 1624 roku zostały wymierzone i przydzielone do parcel miejskich. Budowa przed armią szwedzką warownego obozu w 1626 r., widocznego na mapie z 1628 r., spowodowała zniszczenie zabudowy przedmieścia, które odbudowano po zakończeniu wojen ze Szwecją w połowie XVII w.²⁶

Na nabrzeżu wiślanym od średniowiecza do końca XVIII w. władcy terytorialni i miasto rozwijali infrastrukturę służącą handlowi i komunikacji. Przystań portowa powstała wraz z lokacją miasta. Prawdopodobnie urządzono ją w małej zatoce, do której dochodziła droga od Bramy Wodnej. W okresie nowożytnym port tczewski wykorzystywana była głównie do przeladunku zboża i drewna. Podobnie długą tradycję miał przewóz przez Wisłę, wzmiankowany już w przywileju z 1260 r. Przystań promowa znajdowała się w pobliżu portu. Zakon niemiecki przejął po

1308 prawo do przewozu, a po 1454 r. należało ono do starostwa. Dopiero w 1633 roku miasto wykupiło prawo do użytkowania promu. W źródłach z epoki nowożytnej w pobliżu dawnego zamku wzmiankowany jest mielcuch. W średniowieczu na nabrzeżu znajdował się także dwór wójta zakonu niemieckiego, które pełnił głównie funkcje gospodarcze²⁷.

Na południe od Bramy Wodnej rozciągały się tereny należące w średniowieczu do wójtostwa zakonu niemieckiego, a po 1454 r. do starostwa tczewskiego. Bezpośrednio za bramą rozwijało się osadnictwo, głównie rybaków, przy drodze prowadzącej do Czyżkowa. U podnóża skarpy, na której usytuowany był południowy odcinek murów obronnych, powstała mała wieś zagrodnicza, określona w 1437 roku jako *Ulrichgasse* (na obszarze dzisiejszej ulicy Wąskiej), składająca się z małych gospodarstw, których posiadacze pracowali także w folwarku zakonu niemieckiego w Czyżkowie. Od połowy XVII w. na tym terenie znajdowały się głównie ogrody i pola. Na południe od Urlic (teren dzisiejszego parku) znajdowało się pole należące do klasztoru dominikanów²⁸. wieś Czyżkowo ze względu na bliskie położenie, mimo, iż nie podlegała władzy miejskiej, odgrywało istotną rolę jako zaplecze gospodarcze Tczewa. Między innymi na jej obszarze znajdowały się cegielnie. W XIV w. powstał folwark krzyżackiego wójta, który w XV w. został przekształcony w dobra rycerskie. W 1451 r. po raz pierwszy wzmiankowana jest wieś chłopska. Folwark szlachecki i wieś chłopska (o łącznej powierzchni 22 łany i 23 morgi) ((1 łan = 16,8 ha = 30 morg) oraz cegielnie wzmiankowane są także w źródłach z II połowy XVIII w. Król szwedzki Gustaw Adolf planował nadanie Czyżkowa miastu jako rekompensatę za straty poniesione w czasie wojny, jednak plan ten nie doczekał się realizacji²⁹.

Proces kształtowania się patrymonium ziemskiego Tczewa trwał około trzystu lat. Pierwsze nadania gmina miejska otrzymała od księcia Sambora II w 1260, obejmowały one pastwiska i łąki na terenie Żuław, między Wisłą a Szpegawą oraz ogrody i pola na zachód, w kierunku do Lubiszewa. Po 1308 r. Zakon niemiecki życzliwie odnosił się do starań mieszczan o powiększenie posiadłości ziemskich. W 1328 roku wielki mistrz Werner von Orseln nadał tczewianom wieś Śliwiny, położoną około 5 km na południowy zachód od miasta, a w 1355 roku kupili oni od zakonu niemieckiego 38 łanów w Tczewskich Łąkach. Według stanu opisanego w przywileju z 1365 roku miasto posiadało (poza gruntami dokupionymi w I połowie XIV w.) patrymonium ziemskie o powierzchni 74,5 łanów, a łącznie z arealem Śliwin i Tczewskich Łąk 136 łanów i 17,5 morg. Ostateczny kształt miejskich posiadłości ziemskich potwierdził król Stefan Batory przywilejem z 1580 r. Część pól, łąk i ogrodów – podobnie jak

²⁶ R. Landowski, *Tczew* (jak przyp. 13), s. 44, 57–61; W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 16), s. 197–198; idem, *Tczew jako krzyżacki ośrodek* (jak przyp. 18), s. 50; idem, *Tczew jako ośrodek administracyjny i gospodarczy starostwa tczewskiego*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 87–88; K. Korda, *Siedemnastowieczny Tczew w świetle rycin. Czy oddają one obraz ówczesnego miasta*, „Kociewski Magazyn Regionalny” 2, 37 (2002), s. 30.

²⁷ M. Haftka, B. Jesionowski, *Miniaturony widok średniowiecznego Tczewa z około 1485 r.*, „Kociewski Magazyn Regionalny” 15 (1996), s. 47; W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 16), s. 195; idem, *Tczew jako ośrodek administracyjny i gospodarczy starostwa tczewskiego* (jak przyp. 26), s. 89–90; R. Rząd, *Zamek w Tczewie* (jak przyp. 18), s. 249–50.

²⁸ *Das große Zinsbuch des Deutschen Ordens 1414–1438*, hrsg. v. P. Thielen, Marburg 1958, s. 297; F. Schultz, *Geschichte* (jak przyp. 23), s. 168; W. Długokęcki, *Tczew jako krzyżacki ośrodek* (jak przyp. 18), s. 50; R. Landowski, *Tczew* (jak przyp. 13), s. 63, 91.

²⁹ F. Schultz, *Geschichte des Kreises* (jak przyp. 23), s. 34, 370–371.

miało to miejsce w innych miastach państwa zakonu niemieckiego – była na trwale przypisana do parcel miejskich. Pełnej parceli przysługiwało 14 morg, a parcelom cząstkowym odpowiednio mniej³⁰.

*

Tczewa zaczynała swoją historię jako miasto rezydencjonalne, założone przy zamku księcia Sambora II, które budowę rozpoczęto w 1252 r. Niestety nie zachowały się źródła pisane i archeologiczne pozwalające na określenie lokalizacji zamku i jego układu przestrzennego. Z tego też względu formułowane od II połowy XIX w. na ten temat opinie mają charakter hipotez. Najbardziej prawdopodobna wydaje się koncepcja, że zamek książęcy położony był między Wisłą a wzniesieniem, na którym zbudowano klasztor dominikański. Po wypędzeniu księcia Sambora II z jego księstwa przez księcia gdańskiego Mściwoja II w 1269 zamek tczewski utracił funkcję rezydencjonalną. Kolejni władcy Pomorza Gdańskiego zatrzymywali się w nim jedynie w czasie podróży do Gdańska. Zakon niemiecki po zajęciu Tczewa jesienią 1308 r. zburzył zamek, które nie miał już w tym czasie większej wartości obronnej. Nowy władca terytorialny nie zamierzał wznosić w Tczewie ufortyfikowanej rezydencji. Wprawdzie w 1320 r. wzmiankowany jest komtur tczewski, ale już rok później miejsce tego urzędu zajęło wójtostwo. Początkowo pełniący tę funkcję urzędnik wystawił dokumenty w domach mieszczan, a następnie zatrzymywał się we wzmiankowanym wyżej domu przy rynku. Już jednak w latach 30. XIV w. wójt tczewski na swoją rezydencję wybrał zamek w Sobowidzu. Można przypuszczać, że w ciągu XIV w. zakon niemiecki wznosił na nabrzeżu budynek, który miał stanowić zaplecze administracyjne i gospodarcze dla obsługi przewozu przez Wisłę, w miejscowej tradycji określanej jako „zamek”. Na możliwe położenie tej budowli wskazują wyniki najnowszych badań archeologicznych³¹.

Usytuowanie miasta na wzniesieniu, z którego prowadził łatwy dostęp do zamku, pozwala przypuszczać, że przypisano mu istotną rolę w systemie obronnym książęcej rezydencji. Z przywileju dla klasztoru dominikanów wynika, wynika, że w 1289 roku miasto było otoczone wałem drewniano ziemnym oraz podwójną fosą. Pod rządami zakonu niemieckiego, najpewniej w ciągu XIV w. wzniesiono ceglany mur obronny na kamiennym fundamencie o wysokości 5–6 m. System obronny wzmocniały baszty i wieży, których według opisu z 1565 roku miało być dwanaście. Z zachowanych źródeł ikonograficznych wynika, że masywnym kształtem wyróżniały się wieża Księża (usytuowana naprzeciw kościoła parafialnego) oraz baszta Wodna w południowo-wschod-

nim narożniku murów. Wstęp do miasta jak już wzmiankowano prowadził przez pięć bram: Wysoką, Młyńską, Niską, Przewoźną i Wodną³². Zajęcie w 1626 r. Tczewa przez króla Szwecji Gustawa Adolfa i urządzenie na północnym przedmieściu głównej kwatery dla wojsk walczących z armią polską w Prusach Królewskich spowodowało budowę nowego systemu fortyfikacji. Składał się on ze wzniesionych w latach 1626–1628 wałów ziemnych, transzei i bastionów otaczających miasto szerokim łukiem o długości około 3 km od wzgórza „Samayte” na północy, prowadząc dalej północną stroną dzisiejszej ulicy Obrońców Westerplatte, następnie ulicą 30 Stycznia, dalej wzdłuż ulicy Kołłątaja, aż do północnej części wsi Czyżykowo po południowej stronie miasta. Specjalne umocnienia wzniesiono nad Wisłą, wokół przyczółku mostu pontonowego. Prace budowlane przy fortyfikacjach wzniesiono w 1635 roku z inicjatywy króla Władysława IV, jednak ich zakres jest nieznany. W czasie kolejnej okupacji miasta przez wojska szwedzkie w latach 1656–1658 rozbudowano fortyfikacje na wyspie wiślanej i na obu brzegach rzeki wzmocniające przeprawę przez most pontonowy³³.

Fortyfikacje zwiększały bezpieczeństwo życia miejskiego, nie chroniły jednak przed atakami większych oddziałów wojskowych i przed ogniem – najgroźniejszym przeciwnikiem miejskiej zabudowy. Pierwsze zniszczenie miast spowodował najazd wojsk husyckich i polskich we wrześniu 1433 r., które podpaliły przedmieścia, skąd pożar przeniósł się na zabudowę wewnątrz murów. Do palącego się miasta wtargnęli najeźdźcy, dopełniając zniszczenia. Kolejna pożoga zniszczyła Tczew w czasie wojny króla Stefana Batorego z Gdańskiem w 1577 r., nie była ona jednak wynikiem walk, lecz zaproszenia ognia przez polskich żołnierzy. Skale zniszczeń zwiększyły wybuchy przechowywanego w mieście prochu. Dewastacja zabudowy była tak wielka, że dopiero po dwóch latach rozpoczęto odbudowę. Należy podkreślić, że żaden z tych kataklizmów nie spowodował zmian w układzie i zagospodarowaniu przestrzeni miejskiej³⁴.

MIASTO W XVIII–XIX WIEKU (1772–1918)

W wyniku I rozbioru Polski Tczew został przyłączony do Królestwa Pruskiego. Administracja pruska wkroczyła do miasta 13 IX 1772 roku, a kilka dni później 27 IX w Malborku burmistrz i sekretarz rady złożyli przysięgę wierności królowi Fryde-

³⁰ *Pommerellisches Urkundenbuch* (jak przyp. 5), nr 185; *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. VI,1 (jak przyp. 6) nr 272; K. L. Preuss, *Dirschau's historische Denkwürdigkeiten. Für das 600jährige Jubelfest der Stadt, Danzig 1860*, s. 65–67, 68–69; R. Petong, *Die Stadtmark Dirschau in rechtsgeschichtlicher Hinsicht*, „Altpreußische Monatsschrift” 24 (1987), s. 637–646; F. Schultz, *Geschichte des Kreises* (jak przyp. 23), s. 134; W. Długokęcki, *Życie gospodarcze i społeczne w XIV i pierwszej połowie XV wieku*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 64–65; idem, *Rzemiosło, handel, rolnictwo w latach 1466–1626*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 110–111.

³¹ B. Śliwiński, *Sambor II* (jak przyp. 8), s. 94; idem, *Pomorze Wschodnie* (jak przyp. 10), s. 206–207, 433–444; S. Jóźwiak, *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1410. Rozwój – przekształcenia – kompetencje*, Toruń 2012, s. 122; R. Rząd, *Zamek w Tczewie* (jak przyp. 18), s. 230.

³² *Lustracja województw pomorskiego, malborskiego i chełmińskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961, s. 124; B. Śliwiński, *Pomorze Wschodnie* (jak przyp. 10.), s. 204–205; I. Modzelewski, *Dzieje Tczewa* (jak przyp. 2), s. 63; K. Korda, *Siedemnastowieczny Tczew* (jak przyp. 26), s. 27–28; R. Krzywdziński, *Nowe odkrycia średniowiecznych fortyfikacji miejskich Tczewa*, „Pomerania” 2 (395), 2007, s. 31–37; R. Wieloch-Kozłowska, *Badania archeologiczne przy Baszcie Wodnej w Tczewie*, [w:] *XVII sesja Pomorzoznawcza*, red. H. Paner i M. Fudziński, t. 2, Gdańsk 2013, s. 565–569; id., *Mury obronne średniowiecznego Tczewa*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Pomorskiego” 1 (2013), s. 97–108.

³³ T. Nowak, *Polska technika wojenna XVI–XVIII w.*, Warszawa 1970, s. 308–311; R. Woźniak, *Fortyfikacje w dawnych Prusach Królewskich*, Warszawa 1974, s. 101–102; Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkało* (jak przyp. 17), s. 58–60; K. Korda, *Siedemnastowieczny Tczew* (jak przyp. 26), s. 27–28.

³⁴ W. Długokęcki, *Tczew wobec zakonu krzyżackiego w pierwszej połowie XV wieku*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 74; idem, *Tczew życia politycznym Prus Królewskich w latach 1466–1772*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 159.

rykowi II. Po klęsce Prus w wojnie z Napoleonem w 1806 roku, miasto zostało zdobyte po krótkim oblężeniu 23 lutego 1807 roku przez dywizję generała Jana Henryka Dąbrowskiego, wspierającą atak armii francuskiej na Gdańsk. W czasie walk wiele domów w mieście zostało zniszczonych, a przedmieścia całkowicie zdevastował pożar. Kontrybucje na rzecz armii francuskiej, między innymi na pokrycie kosztów rozbudowy fortyfikacji zrujnowały mieszczan ekonomicznie. Na mocy postanowień Kongresu Wiedeńskiego z 1815 roku Prusy zachowały władzę nad Pomorzem Gdańskim³⁵.

Zniszczenia i gospodarcza ruina spowodowane przez wojny napoleońskie, a także rozbudowane przez Francuzów szaniec obronne i status twierdzy przyznany miastu przez władze pruskie znacznie utrudniały rozwój ekonomiczny i urbanistyczny w pierwszych latach pod władzą króla pruskiego. Do połowy XIX w. przetrwał w Tczewie bez większych zmian ukształtowany w średniowieczu układ przestrzenny. Dopiero od lat 30. XIX w. rozpoczęto rozbiorę średniowiecznych murów i nowożytnych fortyfikacji. Natomiast aż do 1868 r. miasto musiało czekać na zgodę władz pruskich na rozbiorę szaniec wzniesionych przez wojska francuskie. W pierwszej połowie XIX w. miasto rozwijało się powoli. Utwardzenie w latach 1824–1830 prowadzącej przez miasto drogi z Berlina do Królewca oraz wzniesienie na Wiśle mostu pontonowego, można uznać jedynie za zapowiedź wzrostu znaczenia Tczewa jako punktu tranzytowego³⁶. Przelomowe znaczenie dla realizacji tego celu miała rozbudowa sieci torów kolejowych. W latach 1849–1852 zbudowano połączenie kolejowe z Bydgoszczy do Gdańsk ze stacją w Tczewie. W 1857 roku oddano do użytku most przez Wisłę, przez który poprowadzono linię kolejową do Malborka i dalej do Królewca. W 1873 roku uruchomiono połączenie kolejowe do Pily. W latach 1888–1890 oddano do użytku nowy most kolejowy, a stary most służył odładowi komunikacji drogowej. Konsekwencją rosnącego znaczenia funkcji centralnych Tczewa było utworzenie w 1887 r. powiatu tczewskiego. W latach 90. XIX w. rozpoczyna się trwający do I Wojny Światowej okres bardzo intensywnego rozwoju infrastruktury komunalnej (elektryfikacja, gazownictwo, kanalizacja), budownictwa mieszkaniowego oraz inwestycji przemysłowych. Z funkcją Tczewa jako ważnego węzła kolejowego wiązała się budowa odpowiedniej infrastruktury: dworca pasażerskiego i towarowego, warsztatów, bocznic kolejowych, która z jednej strony stymulowała gospodarkę miejską i wzrost liczby mieszkańców, z drugiej jednak utrudniała rozwój lokalnej infrastruktury komunikacyjnej, ze względu na brak koordynacji między projektantami sieci ulicznej i dróg kolejowych oraz wysokie koszty budowy licznych wiaduktów nad torami³⁷.

Tabela 2. Liczba mieszkańców Tczewa w XIII–XX w.

Rok	Liczba osób
ca. 1300	300
ca. 1500	900
1772	1201
1782	1587
1818	1833
1849	3839
1875	9713
1900	12801
1921	17 000
1939	25 530
1950	25 588
1976	47 721
1990	59 500

F. Schultz, *Geschichte des Kreises Dirschau*, Dirschau 1907, s. 184–185; E. Raduński, *Zarys dziejów miasta Tczewa*, Tczew 1927, s. 101; A. Groth, *Ustrój i ludność miasta w latach 1773–1815*, [w:] *Historia Tczewa*, red. W. Długokęcki, Tczew 1998, s. 170; B. Okoniewska, M. Stażewski, *Zagadnienia ludnościowe w XIX–XX wieku*, [w:] *ibidem*, s. 325–326.

Cechą charakterystyczną rozwoju urbanistycznego Tczewa w II połowie XIX w. było znaczne zwiększenie powierzchni, spowodowane przez rozwój infrastruktury kolejowej i wielokrotny wzrost liczby mieszkańców z 1412 w 1772 roku do 5872 w 1861 roku i 14 184 w 1905 roku. W 1861 roku włączono do miasta Tczewskie Łąki i graniczące z nimi od wschodu tereny nad Wisłą. W 1908 roku przyłączono wieś Czyżykowo, która do tego czasu ciągle pozostawała odrębną gminą, mimo, iż od końca XIX w. jej granice coraz silniej wkraczała zabudowa miejska. W 1914 r. włączano w granice miasta folwark Prątnica, położony na zachód, między dzisiejszą ulicą Jagiellońską a kanałem młyńskim. Przed wybuchem I Wojny Światowej powierzchnia miasta liczyła około 2 300 ha, na tym obszarze stało 931 budynków mieszkalnych³⁸.

Przestrzenny wzrost miasta w XIX w. wiązał się przede wszystkim z rozwojem osadnictwa na przedmieściach. Na początku epoki przemysłowej tylko w niewielkim stopniu pełniły one funkcję mieszkalną. W 1800 r. na ogólną liczbę 200 domów, tylko 28 znajdowało się na przedmieściach. Urbanizacja przedmieść nie postępowała według spójnej koncepcji. Można w niej wyróżnić dwa kierunki, z jednej rozwijała się ona promieniście od staromiejskiego centrum wzdłuż trzech głównych ulic, które od średniowiecza prowadziły do bram miejskich: ul. Czyżykowskiej (niem. Königsbergerstraße), ul. J. Dąbrowskiego (niem. Poststraße) i ul. S. Wyszyńskiego (niem. Bahnhofstraße). Z drugiej zaś strony od lat 70. XIX w. nowe dzielnice mieszkalne o różnej strukturze zabudowy zaczęto tworzyć na obrzeżach miasta³⁹.

Już w pierwszej połowie XIX wieku reprezentacyjnego charakteru zaczął nabierać odcinek ulicy J. Dąbrowskiego położony najbliżej Bramy Wysokiej. Status ulicy i całego przedmieścia na-

³⁵ A. Groth, *W mirach wielkiej polityki (1772–1815)*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 180–185; F. Schultz, *Geschichte des Kreises* (jak przyp. 23), s. 208.

³⁶ E. Raduński, *Zarys dziejów miasta Tczewa*, Tczew 1927, s. 92–98; F. Schultz, *Geschichte des Kreises* (jak przyp. 23), s. 222; M. Stażewski, *Kształtowanie środowiska miejskiego*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 232–234.

³⁷ R. Landowski, *Tczew* (jak przyp. 13), s. 119–122; L. Brządkowski, P. Zieliński, *Mosty Tczewskie*, Tczew 2017, s. 9–26; E. Raduński, *Zarys dziejów* (jak przyp. 36), s. 110–114; Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkano* (jak przyp. 17), s. 64; B. Badziong, *Atlas historyczny powiatu tczewskiego*, Tczew 2023, s. 14.

³⁸ F. Schultz, *Geschichte des Kreises* (jak przyp. 23), s. 184–185.

³⁹ Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkano* (jak przyp. 17), s. 62; R. Landowski, *Tczew w czasie* (jak przyp. 13), s. 54–64.

zwanego Berlińskim, a następnie Gdańskim podkreślały okazałe budynki administracyjne: sąd okręgowy (1847 i rozbudowany w 1878 roku), poczta (1850, przebudowa 1905 w roku) i starostwo (1908). Na jego terenie wzniesiono także nowoczesne budynki szkolne przy obecnej ulicy Obrońców Westerplatte (niem. Friedrich Straße) i ulicy 30 Stycznia (niem. Baldauer Straße). Na początku XX w. zwarta zabudowa mieszkaniowa tego przedmieścia dotarła do torów kolejowych. Na zachodnim jego krańcu, w sąsiedztwie zabudowy mieszkalnej i szkolnej powstały przy końcu XIX w. dwie fabryki.

Od połowy XIX w. swój charakter zaczęło zmieniać przedmieście północne, położone między Starym Miastem a dworcem kolejowym (1857), nazywane w II połowie XIX w. Przedmieściem Dworcowym. Na miejsce dawnej zabudowy gospodarczej zaczęto wznosić eleganckie, nowoczesne kamienice. Zabudowa przemysłowa (tartaki, elektrownia) utrzymała się tylko we wschodniej części (między ulicą Zamkową i Wisłą). Nowy charakter tego przedmieścia podkreśliły budynki użyteczności publicznej: hala miejska (1910) i łaźnia (1911).

W rozwoju przedmieścia południowego, przed Bramą Wodną można wyróżnić dwie fazy. Do połowy XIX w., gdy istniała pontonowa przeprawa przez Wisłę, funkcje Przedmieścia Malborskiego, zwanego także Królewieckim (niem. Marienburger- Königsberger Vorstadt) związane były głównie z obsługą ruchu do przeprawy. Przeprawa przestała działać po wybudowaniu na drugim krańcu miasta stałego mostu. W drugiej połowie XIX w. zabudowa Przedmieścia Królewieckiego cechowała się dużym zróżnicowaniem. Bliżej Starego Miasta, przy dzisiejszej ulicy Chopina i na wschodnim odcinku ulicy Czyżkowskiej, na skarpie wiślanej wznoszono budynki wielorodzinne. Na Wisłę zachowało się jednak sporo skromnych domów jednorodzinnych. Wiejska zabudowa stopniowo znikła z ulicy Wąskiej (dawne Urlice) łączącej Przedmieście Królewieckie z Przedmieściem Gdańskim. Widocznym elementem krajobrazu Przedmieścia Królewieckiego była także zakłady przemysłowe, w tym gazownia miejska (1867/1906)⁴⁰.

Do nowych projektów urbanistycznych realizowanych poza zasięgiem osadnictwa i infrastruktury drogowej z epoki przedprzemysłowej zaliczyć należy osiedla Nowe Miasto przy torach kolejowych oraz cztery osiedla domów jednorodzinnych wzniesione na terenie dawnych folwarków. W celu zapewnienia mieszkań dla rosnącej liczby pracowników kolei od lat 70. XIX w. podjęto budowę regularnie zaplanowanego osiedla między ulicą Gdańską (Danziger Straße) i torami. Według pierwotnych planów miało się ono składać z domków jednorodzinnych z ogródkami, ostatecznie jednak przeważały koncepcja budowy domów wielorodzinnych. W tym samym czasie zaczęto wznosić osiedle robotnicze po północnej stronie torów (Zatorze). Zakończenie tego projektu odwlekano się jednak ze względu na podmokły grunt. Nowe Miasto miało zróżnicowaną strukturę społeczną. Przy końcu XIX w. „Spółdzielnia Mieszkaniowa Urzędników Państwowych” rozpoczęła wznoszenie domów przy nowo wytyczonej ulicy Gossler Straße (dzisiaj ulica Jana III Sobieskiego)⁴¹.

Na początku XX wieku spółdzielnie realizowały także budowę osiedli domów jednorodzinnych na dawnych terenach wiejskich. Przedsięwzięcia te, mające wsparcie pruskich władz państwowych, preferowały mieszkańców narodowości niemieckiej, gdyż uzyskanie prawa do budowy domu wiązało się z deklaracją posługiwania się językiem niemieckim. Od 1913 r. wznoszony domy przy dzisiejszych ulicach Sienkiewicza, Krasińskiego, Matejki i Staszica, w sąsiedztwie założonego w latach 1898–1910 parku (Osiedle za Parkiem). W tym czasie Niemiecka Spółdzielnia Osadnicza (niem. Deutsche Siedlungsgenossenschaft) rozpoczęła budowę osiedla domów jednorodzinnych nad Wisłą, na południowo-wschodnim krańcu Czyżykowa (tak zwane Osiedle nad Wisłą). Podobne osiedla zaczęto wznosić na przy zachodnim odcinku ulicy Gdańskiej (spółdzielnia kolejarzy przy ulicy Chłodnej) oraz na terenie dawnego folwarku Prątnica⁴².

MIASTO W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM I DRUGA WOJNA ŚWIATOWA

Kłęska Rzeszy Niemieckiej w I Wojnie Światowej i postanowienia traktatu wersalskiego umożliwiły powrót Pomorza Gdańskiego do państwa polskiego. Początki polskich organów administracyjnych w Tczewie wiążą się z radą ludową utworzoną w grudniu 1918 roku. Wkroczenie do miasta 30 stycznia 1920 roku armii generała Józefa Hallera oznaczało formalne włączenie miasta do odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej. W nowych warunkach politycznych Tczew zachował status miasta powiatowego. Po 1920 roku znaczna część niemieckich mieszkańców opuściła miasto, a na ich miejsce przybyli Polacy z terenu Wolnego Miasta Gdańska i Pomorza. Udział ludności niemieckiej spadł z 92% w okresie przed wybuchem I Wojny Światowej do 28% procent w 1921 roku i 9% w 1931 roku. Upadek znaczenia trasy kolejowej Berlin–Królewiec i powstanie portu w Gdyni, który z zapleczem polskim został połączony nową trasą kolejową przez Kościerzynę, spowodowały spadek znaczenie Tczewa w tranzycie towarów. Plany budowy portu rzeczno-udalnego udało się zrealizować tylko częściowo. Gospodarka miejska odczuła także skutki ogólnoświatowego kryzysu na przełomie lat 20. i 30. XX w. Zadłużenie miasta uniemożliwiało podejmowanie większych inwestycji w infrastrukturę komunalną i wspieranie budownictwa mieszkaniowego. Sytuacja gospodarcza miasta zaczęła się poprawiać dopiero w drugiej połowie lat trzydziestych⁴³. Po wybuchu II Wojny Światowej Tczew został zajęty przez armię niemiecką i włączony do prowincji „Okręg Rzeszy Gdańsk – Prusy Zachodnie”. Wycofująca się armia polska zniszczyła oba mosty na Wiśle, które zostały obudowane w 1940 i 1941 roku⁴⁴.

⁴² E. Raduński, *Zarys dziejów* (jak przyp. 36), s. 117; M. Stażewski, *Kształtowanie* (jak przyp. 36), s. 234; J. M. Ziolkowski, *Tczew* (jak przyp. 41), s. 49–55.

⁴³ K. Halicki, *Samorząd powiatowy w powiecie tczewskim w latach 1920–1939*, Pelplin 2016, s. 11–29; J. M. Ziolkowski, *Kuliszy międzywojennego Tczewa 1920–1939*, Tczew 2015, s. 13, 6–64; M. Stażewski, *Czynniki warunkujące rozwój Tczewa w XIX–XX wieku*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 207–208.

⁴⁴ B. Okoniewska, *System funkcjonowania władz miejskich Tczewa w okresie po 1939 roku*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 222; Ł. Brządkowski, P. Zieliński, *Mosty* (jak przyp. 37), s. 41–60.

⁴⁰ Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkano* (jak przyp. 17), s. 62.

⁴¹ R. Landowski, *Tczew w czasie* (jak przyp. 13) s. 134–136; J. M. Ziolkowski, *Tczew. Osiedla małe i duże z XIX–XXI w.*, Tczew 2022, s. 29, 46, 49.

Rozwój budownictwa mieszkalnego, jak i publicznego w Tczewie w okresie międzywojennym polegał głównie na zagęszczaniu dzielnic zaprojektowanych jeszcze przed I Wojną Światową. Efektem tych prac były znaczne zwiększenie liczby budynków mieszkalnych, z 931 w 1910 roku do 1586 w 1938 roku. W ramach zagospodarowywania wolnej przestrzeni na obszarach rozplanowanych w II połowie XIX w. zaczęto w latach 20. XX w. budowę domów przy dzisiejszej ulicy Paderewskiego. W latach trzydziestych wznowiono prace budowlane na Osiedlu za Parkiem, gdzie zabudowano już wcześniej projektowane parcele przy ulicach Wybickiego i Wyspiańskiego. Nowe budynki willowe powstawały przy ulicach wylotowych w kierunku południowym, Baldowskiej i 30 Stycznia. Od końca lat 20. XX w. rozwijała się zabudowa Nowego Miasta, gdzie wznoszono głównie budynki wielorodzinne, przy ulicach Gdańskiej, Kaszubskiej i Pomorskiej. Ważnym elementem zagospodarowania tej dzielnicy było wzniesienie kościoła parafialnego św. Józefa (1936) i urządzenie nowego cmentarza przy ul. Gdańskiej (1930). Na północno-zachodnich rubieżach miasta kontynuowano rozbudowę osiedla Prątnica. Wzniesienie koszar wojskowych (1928–1939) przy dzisiejszej ulicy Wojska Polskiego można uznać za forpocztę urbanizacji zachodnich skrajów miasta. Od 1934 roku w północnej części miasta, na terenie robotniczych ogródków działkowych zaczęło spontanicznie powstawać osiedle mieszkaniowe biedoty. W 1938 i 1939 roku opracowano pierwsze w dziejach miasta kompleksowe plany rozwoju zabudowy w południowych i północnych dzielnicach, jednak ich realizacji przeszkodził wybuch drugiej wojny światowej. W okresie okupacji niemieckiej nie podejmowano nowych projektów urbanistycznych. Pod budownictwo mieszkalne wykorzystywano tereny w Nowym Mieście oraz na Czyżkowie, gdzie wzniesiono wielorodzinne domy przy ulicach Starowiejskiej i Nowowiejskiej. Zbudowana w czasie Drugiej Wojny Światowej droga krajowa (Reichsstraße 380) z Gdańska do Grudziądza, obecna droga krajowa 91, odciążała miasto od ruchu tranzytowego, od lat 70. XX w. z drugiej zaś stała się jednak dezintegrującym współczesny układ urbanistyczny, rozdzielając go na część wschodnią i zachodnią⁴⁵.

ROZWÓJ PRZESTRZENNY MIASTA PO 1945 ROKU

W marcu 1945 r. nacierające od południa oddziały Armii Czerwonej zajęły miasto. W wyniku bombardowań lotnictwa ra-

dzieckiego i prowadzonych walk trwale poważnie uszkodzonych lub zniszczonych zostało około 14% budynków mieszkalnych. Wysadzone zostały także mosty. Zniszczony został także dworzec kolejowy. Znaczące szkody dla gospodarki miejskiej spowodował demontaż i wywóz przez wojska radzieckie wyposażenia tczewskich fabryk. Jednak w porównaniu do innych miast regionu straty poniesione przez miasto w czasie wojny były umiarkowane. W pierwszych latach powojennych podejmowano głównie inwestycje w odbudowę i modernizację sieci komunikacyjnej oraz infrastruktury komunalnej. Największym przedsięwzięciem tego czasu było wzniesienie w 1950 r. nowego dworca kolejowego⁴⁶. Ze względu na brak środków finansowych władze miejskie przyjęły program rozwoju zabudowy ograniczony do przedwojennego układu przestrzennego. Z tego też względu przyłączenie w 1952 roku terenów dawnej wsi Suchostrzygi, położonej po zachodniej stronie drogi krajowej nr 1 (obecnie nr 91), nie zmieniło radykalnie urbanistycznego obrazu miasta. Przy końcu lat 50. pod budowę bloków mieszkalnych przeznaczono teren między ulicami Sobieskiego i Warszatawą. Na początku lat 60. powstały pierwsze bloki mieszkaniowe na Osiedlu Prątnica, w rozbudowie tego osiedle dominującą rolę zyskały jednak domy jednorodzinne. W tym czasie rozpoczęto budowę rozległego osiedla na południowym skraju Czyżykowa (obecnie Osiedle Konarskiego). Kolejną dużą inwestycją mieszkaniową było osiedle Śródmieście II (obecnie Osiedle Garnuszeńskiego), w zachodniej części miasta między ulicami Gdańską i Wojska Polskiego. Te dwa duże osiedla wpisywały się w kompleksową koncepcję urbanistyczną, opracowaną na początku lat 70., zgodnie z którą Stare Miasto miało pełnić funkcje centrum administracyjnego i usługowo-handlowego, a nowe osiedla mieszkaniowe miały rozwijać się w południowych i zachodnich dzielnicach. W ramach realizacji tej koncepcji w latach 70. rozpoczęto budowę rozległego osiedla mieszkaniowego na Suchostrzygach. W lat 90. XX w. budownictwo mieszkaniowe wkroczyło na sąsiadujące ze tym osiedlem tereny po dawnych folwarkach Piątkowo i Malinowo⁴⁷. Obecnie powierzchnia miasta liczy 22,38 km² (dane z 2013 r.). W 2021 roku w Tczewie mieszkało 54 579 osób. Pod względem liczby mieszkańców Tczew jest największym po Gdańsku i Gdyni miastem Pomorza Gdańskiego⁴⁸.

⁴⁶ B. Okoniewska, *Życie gospodarcze miasta po 1939 roku*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 277–280; R. Landowski, *Tczew* (jak przyp. 13), s. 138–141.

⁴⁷ S. Linowski, *Dzieje Tczewa w latach 1939–1965*, Tczew 1977, s. 60–67; B. Okoniewska, *Rozwój przestrzenny Tczewa i zagadnienia komunalne w okresie po 1939 roku*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 241–261.

⁴⁸ Miasto Tczew. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, Tczew 2011, s. 32.

⁴⁵ J. M. Ziółkowski, *Kulisy* (jak przyp. 43), s. 88; id., *Tczew* (jak przyp. 41), p. 57; M. Stażewski, *Kształtowanie* (jak przyp. 36), s. 235–236; K. Icakiewicz, *Tczew. Historia–żabytki–ludzie*, Tczew 2018, s. 51–52.

TOWN HISTORY, SPATIAL DEVELOPMENT, AND PEOPLE

ROMAN CZAJA

GEOGRAPHICAL AND SETTLEMENT CONDITIONS FOR THE EMERGENCE OF THE TOWN

Tczew (German: Dirschau) is situated on the left bank of the Vistula River at 54°05'31.89"N latitude and 18°46'38.39"E longitude in the historical region known as Gdańsk Pomerania or Pomerelia (German: Pommerellen). The urban habitat has developed on the so-called Tczew Hump, which is formed by a series of moraine hills with a gentle slope, between Lake Waćmerek in the west and the Vistula River in the east. The area is dominated by brown soils of high agricultural suitability. To the north, the town's area adjoins the undulating Vistula Haugh. This location allowed the inhabitants to take advantage of the resources of two different geographical units¹.

Traces of settlement from the younger Stone Age – the Neolithic period (4200–1700 BC) – have been discovered in several parts of the urban habitat over the last 150 years. A renewed increase in settlement was marked in the Iron Age (650–125 BC). The areas surrounding the hill on which the medieval town was founded has yielded archaeological evidence dated from this period. During the Roman influence period (1st century BC – 4th century AD), Germanic peoples from Scandinavia arrived in the Lower Vistula region, forming the so-called Wielbark culture. Archaeological research in the southern and northern border areas of present-day Tczew confirms a well-developed settlement dated back to this period. As the population of the Wielbark culture had moved to the south, which coincided with the conclusion of the migration period (4th – 5th century BC), a clear cultural regression was marked throughout Pomerelia. New settlements along the Lower Vistula, associated with Slavic peoples, only began to develop from the 8th c.² In the last quarter of the 10th century, the territory of Pomerelia was incorporated by Duke Mieszko I into the Polish state. In the years 1034–1038

the Pomeranian tribes threw off the rule of the Piasts, and it was not until Duke Bolesław III Wrymouth that they were conquered again, after a long struggle in the years 1113–1116.

In the 12th century several districts emerged in Pomerelia, ruled by princes of the local nobility appointed by the dukes of Cracow. The division of the Piast monarchy into five principalities in 1138 initiated the process of Pomerelia's independence from Cracow. By the end of the 12th century, two political units were formed in Pomerelia: a duchy in the north with its centre in Gdansk, and the duchy of Princeps Grzymisław in the central and southern parts, with residential towns in Świecie and Starogard Gdański. The area around Tczew was also under the rule of Princeps Grzymisław, the centre of which at the end of the 12th and in the first half of the 12th century was the fortified gord of Lubiszewo, situated about 6 km west of today's town. At the beginning of the 13th century, the whole territory of Pomerelia was taken over by Princeps Mściwój of Gdansk, followed by his eldest son Świętopełk II. In 1233, in accordance with his father's will, Świętopełk II granted his younger brother Sambor II a separate district with a central gord in Lubiszewo³. At that time, the area of the what would eventually become Tczew was of peripheral importance in the political and communication structure of Sambor II's rule, as the importance of the Vistula trade route had only gradually begun to increase, and the main trade route from the south to Gdańsk ran through Lubiszewo. Soon after assuming power, Sambor II made efforts to throw off the supremacy of his brother, the Duke of Gdańsk. To achieve this goal, Sambor II sought support from external allies: the Prussians, the Polish and Mecklenburg princes, and above all the Teutonic Order, which was building a territorial authority on the lands on the other bank of the Vistula. The defeat suffered by Świętopełk II in a battle with the Teutonic Order at the beginning of 1252 enabled Sambor to regain the duchy from which he had been expelled eight years before. A settlement concluded in 1253, in which Świętopełk recognised the independence of the duchy of Lubiszewo and ended the long-standing conflict between the brothers⁴.

¹ I. J. Olszak, *Gleby i ich przydatność rolnicza*, [in:] *Pojezierze Starogardzkie*, red. J. Szukalski, Gdańsk 1996, pp. 7–12.

² Z. Żurawski, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie osady z młodszego okresu przedrzymskiego w Tczewie*, [in:] *XIV sesja Pomorzoznawcza*, vol. 1: *od epoki kamienia do okresu rzymskiego*, ed. M. Fudziński and H. Paner, Gdańsk 2005, pp. 381–386; W. Długokęcki, *Geneza Tczewa*, [in:] *Historia Tczewa*, ed. W. Długokęcki, Tczew 1998, pp. 20–22.

³ J. Powierski, B. Śliwiński, K. Bruski, *Studia z dziejów Pomorza w XII w.*, Słupsk 1993, pp. 33, 204; M. Smoliński, *Świętopełk Gdański*, Gdańsk 2015, pp. 246–247; B. Śliwiński, *Sambor II książę tczewski*, Tczew 2010, pp. 46–59.

⁴ B. Śliwiński, *Sambor II* (as no. 3), pp. s. 93–95; W. Długokęcki, *Geneza* (as n. 2), p. 26.

THE TOWN IN MIDDLE AGES AND EARLY MODERN PERIOD

The prerogative of sovereign princely power included the erection of castles. Prince Sambor II, wishing to demonstrate his political ambitions, immediately after regaining his territories on the Vistula, without waiting for his elder brother's consent, embarked on a plan to build a new residence in Tczew at the beginning of 1252. On 30 April 1252, in the castle under construction 'in Dersove in constructione ipsius castri' he issued a privilege for merchants from Chelmno and Toruń⁵. In Eastern and Central Europe, including in Gdańsk by Duke Świętopełk II, it was a standard that the erection of a ducal residence entailed the foundation of a town, which not only emphasised the prestige of the ducal dominion, but also increased its economic, military and social potential. Duke Sambor II also followed this model in Gdańsk⁶.

The choice of an unsettled hilltop on the Vistula for the construction of the castle and the founding of the town reflects the political and economic changes that took place on the Lower Vistula from the 1230s onwards. The importance of the Vistula as a transport route increased due to the development of long-distance trade in the Baltic zone. As a part result of this process, merchants from German countries demonstrated interest in the lands along the southern Baltic coast, and the chartered town became a tool for building up territorial authority. It is likely that the transfer of the ducal residence to the new place on the Vistula was also influenced by Sambor II's close contacts with the Teutonic Order. The inspiration as well as organizational and financial support for Sambor's investment was provided by burghers from Lübeck, Toruń, Chelmno and Elbląg, whose presence in the duke's entourage is confirmed by sources from the 1250s.⁷

The founding of the town of Tczew proved to be a time-consuming endeavour, involving first the conclusion of a contract (c. 1253) between the duke and a *locator*, responsible for practical implementation of the investment, then the demarcation of the urban area, the legal incorporation, and finally the issuing of a second charter by Sambor in 1260. The *locator* was probably Johann Wittenburg, a member of a Lübeck family, mentioned as the *scultetus* of Tczew in 1256–1258. His involvement in the foundation of Tczew, however, did not consist solely of his individual activity; rather, he should be regarded

as a representative of the above-mentioned group of merchants from Lübeck and Prussian towns, who sought not only commercial contacts on the lower Vistula, but also the opportunity of obtaining land grants and careers as knights⁸.

The site chosen for the town was not occupied by earlier settlement. Supposedly a small settlement, dating to the end of the 12th and beginning of the 13th century, inhabited by Prussian people may have developed on the hill described in 15th century sources as 'Samayte'. This hill was flattened in the middle of the 19th century during the construction of the railway station, making archaeological identification of traces of the settlement impossible. However, it is certain that any presumptive settlement had not survived until the foundation of Tczew⁹. In 1260, at the Tczew castle Sambor II issued a charter for the town. This term should be interpreted as the municipality represented on the witness list by two 'burgenses'¹⁰. The charter laid down the framework of the town's political system and the economic benefits for the new urban community. By granting the town the Lübeck law, the duke reserved for himself the powers that other territorial rulers usually had in towns. It can be assumed that in this way he imitated the changes in the Lübeck law introduced by the Teutonic Order in the charter for Elbląg in 1246. The importance of the Elbląg model for the origins of Tczew is also emphasized by the former's court of law being the court of appeal for cases heard by the judge of Tczew. Following the regulations contained in the charters issued by the Teutonic Order for Chelmno, Toruń and Elbląg, the burghers of Tczew were to pay the duke 6 denarii of rent from each plot as a sign of recognition of his authority over the town. Sambor II seems to have sought to limit the legislative competences of the town, as indicated by the regulation forbidding the councillors to take new initiatives that would harm the legal competences of the ruler and damage the country. The duke allowed the competences of the municipal court to be extended to the patrimony, reserving only one third of the proceeds of fines for himself. A similar rule was provided for special penalties imposed by the council. Of fundamental importance for the economic life of the burghers had the grant of pastures and meadows in the area of Żuławy, between the Vistula and Szpęgawa (82 x 27 ropes), and gardens extending west of the town (90 x 90 ropes). The inhabitants were also granted the right to fish freely in the Vis-

⁵ *Pommerellisches Urkundenbuch*, ed. M. Perlach, Danzig 1882, p. 119; *Preußisches Urkundenbuch. Politische Abteilung*, Bd. 1, 1, ed. R. Philippi, Königsberg 1882, p. 197.

⁶ R. Petong, *Die Gründung und älteste Einrichtung der Stadt Dirschau*, "Altpreussische Monatsschrift" 22 (1905), p. 19; R. Czaja, *Residenzstädte in ostmitteleuropäischen Ländern zwischen kommunalen Ansprüchen und herrschaftlicher Präsenz*, [w:] *Residenzstädte der Vormoderne: Umrisse eines europäischen Phänomens*, hrsg. v. G. Fouquet, J. Hirschbiegel, S. Rabeler, Ostfildern 2016, pp. 188–189.

⁷ P. Oliński, *Otoczenie księcia lubiszewsko-tczewskiego Sambora II*, [in:] *Krzyżowcy, kronikarze, dyplomaci*, Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza 4, ed. B. Śliwiński, Gdańsk 1997, pp. 115–146; W. Długokęcki, *Geneza miasta Tczewu*, [in:] *Szlachta, starostowie, zaciężni*, Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza 5, ed. B. Śliwiński, Gdańsk 1998, pp. 43–61.

⁸ *Pommerellisches Urkundenbuch* (as n. 5), pp. 137, 151; M. Dygo, *Studia nad początkami władztwa zakonu niemieckiego w Prusach (1226–1259)*, Warszawa 1992, pp. 175–180; B. Śliwiński, *Sambor II* (as n. 3), p. 109.

⁹ W. Długokęcki, *Geneza* (as n. 2), pp. 29–32; P. Fudziński, *Nowe badania archeologiczne i nadzory na terenie Starego Miasta w Tczewie*, [in:] *XIV Sesja Pomorzańskiej*, vol. 2: *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. M. Fudzińska, Malbork, pp. 255–274; M. Starski, *Stan badań archeologicznych nad małymi miastami Pomorza Gdańskiego w późnym średniowieczu*, *Archaeologia Historica Polona*, 23 (2015), p. 192.

¹⁰ *Pommerellisches Urkundenbuch* (as n. 5), no. 185, pp. 157–158; L. Potykanowicz-Suda, *Regesty archiwalne eksponowane na wystawie „Tczew w świetle archiwalii od 1252 roku”*, [in:] *Tczew w świetle archiwalii od 1252 r.*, Tczew–Gdańsk 2002, p. 33; *Kodeks Tczewski z Lubeki*, red. J. Mykowski, Tczew 2009, pp. 16–17; R. Dziegielewski translation of the charter into Polish; B. Śliwiński, *Pomorze Wschodnie w okresie rządów księcia polskiego Władysława Łokietka w latach 1306–1309*, Gdańsk 2003, pp. 203–204.

tula from Knybawa to the town meadows and the right to build mills and organise transport across the Vistula. The territorial lord, however, reserved for himself 2/3 of the income from rents and a share in decisions concerning mills and carriage. The duke retained for himself the right to mint coins and to set customs duties. However, the inhabitants of Tczew and merchants coming to the town were exempted from customs duties. The town councillors and the mayor were appointed to control the quality of the minted money¹¹.

After Tczew was taken over by the Teutonic Order in 1308, the municipal authorities were forced to deliver a charter to the new ruler, who modified the legal framework and the burghers' obligations. The first charter issued by the Teutonic Order has not survived, it is only mentioned in a document by Grand Master Winrich von Kniprode from 1364¹².

The name of the town first appeared in sources in its German version *Dersowe* in a document of 1251. In medieval sources, it was also recorded as *Dirschowe*, *Tersew*, *Trson*, *Trschow*, and in the 16th and 17th centuries, forms similar to the contemporary Polish name *Czewo*, *Czeczew*, *Thczow*, and *Tczewo* are attested. The etymology of the name of the town has not yet been clearly explained. Some researchers argue that it derives from the Slavic word *tręściew*, meaning reed. More recent studies, however, point to its Prussian origin¹³.

*

The town system and the legal framework of urban life in Tczew were characterised by a great deal of dynamism in the Middle Ages as a result of the Teutonic Order replacing Lübeck law after 1308 with the Chelmno law, which developed in Prussia from the Magdeburg law. The system of towns granted Lübeck law was characterised by the concentration of political, administrative and judicial power by the council. In Tczew, the council had already been established before Duke Sambor II issued the charter. The first councilors – Arnoldus de Lubeke and Hinricus Schildere – were mentioned as early as 1258. In the first years of the town's existence, the judicial authority belonged to the reeve. Between 1256 and 1273 this function was held by Johann von Wittenburg. Perhaps after his death, the office of reeve was incorporated into the town council, presided over by a mayor first mentioned in 1305. It is worth noting that a codex of Lübeck law, containing 82 articles, was brought to Tczew as early as 1262¹⁴.

After the conquest of the town in 1308, the Teutonic Order left the former ruling group in power, but restricted important benefits to the burghers, such as the right to fish in the Vistula, build mills and organise transport. The territorial ruler also took control of the town's judiciary and seized all revenue

from court fines. It was not until 1384 that the town received 1/3 of the income from fines imposed by the town court. The council, headed by the mayor, remained the main body of the municipal authority. In the Middle Ages it usually consisted of about eight councillors. Each year at election time, the councillors divided among themselves the offices of mayor, mayor's companion (vice-mayor), judge and treasurer, who managed municipal income and expenditure. The council employed a scribe and a town servant. The size of the council has not changed much in the early modern period, with between seven and ten members. In addition to the aforementioned offices, there was also a deputy treasurer and a councillor overseeing pastures. In 1580 a privilege from King Stefan Batory confirmed the council's right to supplement its composition by co-optation. Under the Chelmno law, a separate municipal court, known as a court bench, was established and first mentioned in 1317. It was headed by one of the councillors holding the office of judge, while the jurors elected their elder from among themselves. At the beginning of the 16th century, the court bench consisted of 9 jurors.

The Chelmno law obliged the council to consult the community or its representatives on the most important decisions regarding the municipal concerns. In the Middle Ages, however, no separate body emerged to enable the municipality to fully participate in the management of the municipality of a daily basis. In situations of crisis, citizens' interests were represented by guild elders. In the first half of the 16th century, under the influence of the political changes in Gdansk and Elblag, the so-called Third Order, or a council representing the burghers, was introduced in Tczew. The Third Order was involved in approving the town's bylaws (Germ. *Willkür*), deciding on the use of the town's land, setting new taxes and the burdens the burghers had to pay for the town's defence. The procedure for negotiating the position of the Third Order included consultation in the town quarters and with guild representatives. The right of citizens to express themselves on matters concerning the common good, however, did not undermine the political dominance of the council, as no meetings could be convened without its consent. In 1582, the council and burghers approved a new statute (Germ. *Willkür*), which set out the rights of citizens, the rules of social and economic life and the powers of the individual municipal bodies. In 1599, an expanded version of the statute with 149 articles was issued. The importance of the statute, as the basic act normalizing municipal life, was underlined by the fact that it was to be read annually at the time of the election of a new council¹⁵.

¹¹ R. Petong, *Die Gründung* (as n. 6), pp. 22–33.

¹² *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. VI,1, ed. K. Conrad, Marburg 1986, no. 272.

¹³ W. Długokęcki, *Geneza* (as n. 2, pp. 31–32; R. Landowski, *Tczew w czasie i przestrzeni*, Tczew 2008, pp. 3–19.

¹⁴ *Pommerellisches Urkundenbuch* (as n. 5), pp. 145, 147, 148, 209, 559, 589; P. Modrzyński, *Prawo lubeckie w miastach pruskich (XIII–XVI w.). Stan badań, źródła i perspektywy badawcze*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 20 (2017), p. 42; *Kodeks tczewski* (as n. 10), pp. 55–68.

¹⁵ *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. II, ed. M. Hein, E. Maschke, Königsberg 1932, no. 198, 769; W. Długokęcki, *Zakon krzyżacki wobec Tczewa w początkach XIV wieku*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), pp. 45–46; idem, *Ustrój miasta w XIV i pierwszej połowie XV wieku*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), pp. 54–56; idem, *Stosunek zakonu krzyżackiego do Tczewa w XIV wieku. Przyczynek do polityki miejskiej Krzyżaków na Pomorzu Gdańskim*, „Zapiski Historyczne” 63, 3/4 (1999), pp. 25–36; O. Günther, *Zwei unbekannte altpreußische Willküren*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins” 48 (1905), pp. 30–54; *Wilkiery królewskiego miasta Tczewa z 1599 roku*, ed. T. Maciejewski, Gdańsk 1994, p. 11, no. 29.

The site chosen for the construction of the castle and town was an uninhabited moraine hill, elongated on an east-west line, sloping down towards the Vistula, which in the Middle Ages reached directly to the foot of the upland. From the south and north, access to the town was obstructed by deep ravines. Natural defensive conditions were not present on the western side, where a road from Lubiszewo ran through the flattened terrain. The shape of the town was an irregular quadrilateral, the maximal length of which was 390 and the minimal 305 metres, with a width of 140 to 150 metres. The area within the medieval fortifications was about 8 ha¹⁶. The space of the town was measured according to a regular chequered plan, possibly modelled on the spatial layout of Chelmno established in the early 1250s. The lack of archaeological and reliable cartographic sources from the pre-industrial era makes it impossible to reconstruct the exact divisions of the urban space during the foundation phase. Hence, any data on dimensions are hypothetical. A square measuring approximately 63 m x 63 m, which may have corresponded to 14 rods (1 rod = 4.7 m), was laid out as the centre. The original spatial layout included only the market square and eight blocks around it. The four market blocks were distinguished by their regular dimensions, approximately 52 m wide and 32 m deep (150 x 100 ft, 1 ft = 0.32 m). The two corner blocks, northwestern and southeastern, had a similar depth, but were about 70 m (200 ft) long. The other two blocks, due to the terrain, were given an irregular shape. Six plots of approximately 8 m x 32 m (25 x 100 ft), which stretched over the entire length of the block, were probably delimited in each frontage of the market square. Tczew's plots of 2 rods and one cubit width were indicated in 1350 as a model for the town Nowe, located on the Vistula River. It is estimated that during the second half of the thirteenth century about 56 plots were delimited at the market square and in the corners and streets running alongside the walls. The opinion expressed in older literature that the northern side of the market square remained undeveloped (R. Petong) is not confirmed by the sources. The northeastern corner of the town, between the parish church, the castle and the street leading to the market square (today's Okrzei Street), was occupied by a Dominican monastery with a church of the Blessed Virgin Mary, founded by Duke Mściwój in 1289¹⁷.

Two streets leading to the walls and gates extended from each corner of the square. Today's Krótka and Mickiewicza Streets connected the market square with the Wysoka (High) Gate (German: Hohes Tor) located on the western side. On the eastern side, today's Okrzei Street led to the Przewoźna (Carriage) Gate (German: Fährtor). From the east-west corner, in turn, one could walk along Podgórna Street to the Wodna (Water) Gate (Ger-

man: Wasser Tor). In the eastern direction, today's Wyszyńskiego Street led to the Młyńska (Mill) Gate (German: Mühlen Tor). The occupation of Tczew by the Teutonic Order and the demolition of the duke's castle resulted in the alteration of the town layout. Its most important element was the development of the so-called Lower Town, i.e. the area between today's Chopina and Zamkowa Streets, and the northern frontage of Okrzei Street, on the side of the Dominican monastery, and the northwestern block between Podmurna and Skromna Streets. In a charter of 1364, Grand Master Winrich von Kniprode reserved a five-bar wide plot of land for the Order, probably situated on the northern frontage of the market square, which in the 14th century may have been used as the seat of the official of the Teutonic Order. The development of new areas and sites near the walls and corners, as well as the division of plots, resulted in a significant increase in the number of plots. The extent of 1570 mentions 136 plots, including 25 at the market square and 34 budas, small residential buildings without a yard, while sources from the end of the 16th century provide information on 132 plots. In the inventory of 1772, 181 houses were recorded, but it is not certain whether this number refers only to the intramural area. Taking into account the area and number of plots, Tczew should be ranked among the largest small towns in Pomerelia, after Świecie (142 plots) and Chojnice (234 plots)¹⁸. Until the end of the 18th century, the basic material used in residential construction was timber. A Gdańsk burgher, Martin Gruneweg, recalling his visit to Tczew in 1573, noted that 'poor houses were mostly made of timber, meaning that timber or wattle and daub constructions were prevalent among residential buildings, whereas roofs were covered with shingles or straw. It was not until a bylaw issued after the great fire of 1577 ordered that the roofs of residential and farm buildings be tiled. Some of the houses at the market had brick cellars and forecourts and brick side walls, the so-called fire walls¹⁹.

The most important building on the market square was the town hall, first mentioned in 1452, but probably erected as early as the first half of the 14th century. It served as a trading house and the seat of the municipal authority, the council and the court bench. The town hall was rebuilt after a fire in 1577, but a fire in 1916 ended the history of the building. The cellars of the town hall were used as warehouses for trade goods and probably as the winery. The ground floor of the town hall housed the merchants' stalls, while the first floor – the burgher's hall and the council and court rooms. After 1577, a tall tower

¹⁶ R. Petong, *Die Gründung* (as n. 6), p. 35; W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny Tczewa od XIII wieku do 1815 roku*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), p. 186–191.

¹⁷ Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkano w Tczewie*, Tczew 2009, pp. 15–17. R. Petong, *Die Gründung* (as n. 6), p. 36; R. Landowski, *Tczew* (as n. 13), pp. 32–34; T. Lewerenz, *Die Großentwicklung der Kleinstädte im Ost- und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, „Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas“ 101 (Marburg 1976), pp. 58, 205.

¹⁸ W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny* (as n. 16), pp. 189–190; idem, *Tczew jako krzyżacki ośrodek administracyjny i gospodarczy*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), p. 49; *Das Grundbuch der Stadt Dirschau*, ed. E. Kloss, Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens 14, Danzig 1929, (plot 103); R. Rząd, *Zamek w Tczewie. Zestawienie i analiza dotychczas przeprowadzonych badań oraz materiałów źródłowych*, „Teki Kocięskie” 8 (2014), p. 240; T. Lewerenz, *Die Großentwicklung* (as n. 17) p. 151, 248.

¹⁹ *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. 6,1 (as n. 12), p. 152; *Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562–ca. 1618) über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen*, ed. A. Bues, Bd. 1, Quellen und Studien des Deutschen Historischen Institut Warschau 19, Wiesbaden 2008, p. 431; Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkano* (as n. 17), pp. 28–29; *Wilkieryz króleńskiego miasta* (as n. 15), p. 7, no. 6.

with a clock was erected²⁰. Merchants and artisans stalls were added to the town hall. The town's commercial infrastructure was supplemented by bread benches on today's Skromna Street and granaries erected at the town walls, along the southern frontage of Rybacka Street.

Table 1. Number of real estates (plots/houses) in Tczew in the 13th–20th c.

	Town		Suburbs	
	houses/plots	Budas	budas	gardens
Years				
ca. 1300	56			
1570	136	34	7	47
1591	132			
1772	181			
1800	165		35	
1848	292			
1871	467			
1900	702			
1910	931			
1938	1 586			

T. Lewerenz, *Die Großentwicklung der Kleinstädte im Ost- und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, „Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas“ 101, Marburg 1976, pp. 138–139; M. Stażewski, *Kształtowanie środowiska miejskiego*, [in:] *Historia Tczewa*, ed. W. Długokęcki, Tczew 1998, p. 236.

The main element of Tczew's religious topography was the Holy Cross parish church. The Tczew parish priest is first mentioned in 1258. Construction of the brick church probably lasted from the end of the 13th to the middle of the 14th century. The churchyard was used as a cemetery, and the building between the northern wall of the church and the town wall as the oldest parish school. The Dominican monastery and church dedicated to the Blessed Virgin Mary were founded in 1289. The St. George's Chapel in the western suburb, which belonged to Protestants, was destroyed in 1626; afterwards, in 1630, Protestants arranged a church and school in a building in the southwestern corner of the walls, at the present 4 Krótka Street. The Protestant community also had two asylums in houses on the present Mickiewicza Street.

In the 16th century, the space within the town walls was divided into three districts (quarters): The Great District encompassing a ring of parcels immediately adjacent to the walls, the Upper District with buildings west of the town hall, and the Lower District, with buildings east of the town hall²¹.

Poorly preserved sources for the history of Tczew in the pre-industrial period do not allow for a full reconstruction of the oldest street names. A few names are recorded in the oldest land

book, whose earliest records date back to the end of the 16th century, and which remained in use for over 200 years. The modern Polish names mostly refer to the old German names. Podgórna Street was called *Oberstraße*, the fragment of Wyszyńskiego Street from the market square to the Church of the Holy Cross is the former *Pfaffengasse*, *Große Mauer Straße* is today's Podmurna Street, *Kirchen Straße* is today's Kościelna Street, *Kloster Straße* is called Dominikańska Street, *Töpfer Gasse* is today's Garncarska Street, *Fischer Straße* is called Rybacka Street, *Herren Straße* is called Okrzei Street and *Rosen Straße* is called Skromna Street²².

*

The area outside the town walls can be divided into two categories of ownership. The first category included fields and meadows to the west and north, most of which were owned by the town; this is where suburbs could develop. Some land on the Vistula waterfront also belonged to the town. The second category consisted of land located to the south within the village of Czyżykowo, where the manor house of the official of the Teutonic Order was located in the 14th century; in the following centuries this land belonged to the nobility²³. The opinion of the above-mentioned Martin Gruneweg, contained in the description of his first visit to Tczew in 1573, about the poor development of the suburbs, i.e. 'the town is small, surrounded by good walls, there are no suburbs, it is surrounded by gardens', seems to be only partly true. A similar opinion was expressed by town history researcher Franz Schultz, who referred to the state of the suburbs in the mid-18th century²⁴. Certainly, the Tczew suburbs performed mainly agricultural and horticultural functions, but there were also industrial facilities and residential buildings there. The western suburb was the first to develop. The land behind the High Gate was already given to the town by Duke Sambor II in a privilege of 1260. A street grid pattern developed in the pre-industrial period in the western suburb, visible on maps from 1628 and 1810, has survived to the present day. The main thoroughfare was the Road to Skarszewy, in the early modern period also called the Road to Gdańsk (today's J. Dąbrowskiego Street). About 100 metres beyond the High Gate two roads diverged from it in a northward (today's Tadeusza Kościuszki Street) and a southwestern direction (today's Ogrodowa Street). Another intersection was formed at the place of today's Marszałka Józefa Piłsudskiego Square, where the road to Baldów and further to Gniew was diverging in the southern direction. A chapel and St George's hospital, which initially served as a leprosarium, were located on the western edge of the suburb (possibly in the vicinity of the later Protestant hospital). The hospital was first mentioned in 1400 and was burnt down in 1626. On the edge of the western suburb, in the vicinity of today's Wojska Polskiego Street, there was a gallows hill (Germ. Galgenberg)²⁵. The vast major-

²⁰ R. Rząd, *Ratusz tczewski. Dzieje budowli i rekonstrukcja jej zarysu na powierzchni rynku*, „Rocznik Gdański” 58, 1 (1998), pp. 151–161; B. Schmid, *Das Rathaus in Dirschau*, „Mitteilungen des Westpreußischen Geschichtsvereins” 15 (1916) pp. 62–66; I. Modzelewski, *Dzieje Tczewa*, „Kociewski Magazyn Regionalny” 7 (1989), p. 61.

²¹ *Das Grundbuch* (as n. 18), p. XII.

²² *Das Grundbuch* (jak przyp. 18), ps. X; W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 16), s. 192–192; R. Landowski, *Tczew* (jak przyp. 13), p. 68–70.

²³ F. Schultz, *Geschichte des Kreises Dirschau*, Dirschau 1907, pp. 371–372.

²⁴ *Die Aufzeichnungen des Dominikaners* (as n. 19), p. 431; W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny* (as n. 16), p. 197.

²⁵ M. Horanin, *Sieć leprozoriów w państwie zakonnym w Prusach*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2 (2005), pp. 144, 153.

ity of the properties in the western suburb were gardens. Cartographic sources (map of 1810) also indicate scattered buildings (farm and residential buildings) along Ogrodowa Street and the Road to Gdańsk, more numerous directly in front of the High Gate and at the fork of the road to Gniew.

The Mill Suburb developed on the northern side of the town. Its street grid well-developed in the modern era has survived to the present day. The main communication route was Mlyńska Street (now St. Wyszyńskiego Street), which connected the Młyńska (Mill) Gate with the mills. Zamkowa Street, parallel to Młyńska Street, extended from the Niska (Low) Gate to the mouth of the Młynówka canal and the brickworks. These two thoroughfares were connected by a road known today as Sambora Street, from which Nowa Street diverged, leading to the mills. The development of mills in the northern suburb was made possible by the digging of the aforementioned canal called Młynówka, which was commissioned by the Teutonic Order before 1342. The Młynówka had its source in Lake Lubiszewskie and ended its course in the Vistula River in Tczew near the present railway bridge. The course of the final section of the canal was changed in the mid-19th century during the construction of the railway station and railway tracks. Originally, according to the maps of 1628 and 1850, the canal ran around the Samayte Hill, then south, then would up in the area of today's Nowa Street and thenceforth north through the Podolice gardens to the Vistula. The Teutonic Order retained authority over the mill regalia, meaning that in the Middle Ages also the Tczew mill built over the canal was managed by Teutonic Order's officials. Next to the mill, there was also a fulling mill used by weavers to thicken cloth. After 1466, the Tczew mills were taken over by the starost of the King of Poland. From the 16th to 18th century, besides the grain mill, there was also a sawmill on the canal. In the early modern period to the north of the mills, but also at the mouth of the Młynówka, there was a town brickyard. According to the 1810 map, a windmill above the watermill was still present. In the early modern period, Młyńska Street was mostly developed with residential buildings and barns. The other streets in the northern suburb were dominated by farm buildings. In the 16th century, a shooting garden for burghers was arranged in the moat in front of the northern section of the ramparts, in the vicinity of the parish church. In the area stretching from the Niska Gate to the north, between the Vistula River and Zamkowa Street, there were town gardens called 'Podolice' (German: Podlitz), measured out and allocated to the town plots in 1624. In 1626 the Swedish army constructed a fortified camp in the northern suburb, visible on the map of 1628, which caused the destruction of the suburb's buildings; these were rebuilt after the end of the wars with Sweden in the middle of the 17th century²⁶.

From the Middle Ages until the end of the 18th century, territorial rulers and the town developed infrastructure for trade

and communication on the Vistula waterfront. The harbour was created simultaneously with the foundation of the town. It was probably arranged in a small bay approachable by a road from the Water Gate. In the modern period, the Tczew harbour was used mainly for grain and timber transshipment. The ferry service across the Vistula River, mentioned already in a privilege of 1260, had a similarly long tradition. The Teutonic Order took over the ferry rights after 1308, and after 1454 they belonged to the starosty. It was not until 1633 that the town bought the ferry rights. A malt house near the former castle is attested in early modern historical sources. In the Middle Ages, there was also a manor house of the reeve of the Teutonic Order on the quay, mainly of economic functions²⁷.

The land belonging to the Teutonic Order stretched to the south of the Wodna Gate. After 1454 it was taken over by the King of Poland (Tczew starosty). A settlement, mainly of fishermen, developed directly behind the gate, along the road leading to Czyżykowo a small village of *hortulani* was established at the foot of the escarpment on which the southern section of the ramparts was situated. In 1437 it was described as *Ulrichgasse* (in the area of today's Wąska Street), consisting of small farms whose owners also worked in the manor of the Teutonic Order in Czyżykowo. From the middle of the 17th century, mainly gardens and fields remained in this area. South of Urlice (the area of today's park) there was a field belonging to the Dominican monastery²⁸. Czyżykowo, despite not being under the municipal authority, due to its close location, played an important role as an economic base for Tczew, e.g. for brickyards located in its area. In the 14th century a Teutonic Order's grange was established there, which was transformed into a knight's estate in the 15th century. A peasant village is mentioned for the first time in 1451. Both the grange and peasant village (with a total area of 22 lans and 23 morgens) (1 lan = 16,8 ha = 30 morgens) and the brickworks are also mentioned in sources from the second half of the 18th century. King Gustavus Adolphus of Sweden planned to grant Czyżykowo to the town as compensation for the war spoils, but this plan was not realised²⁹.

*

The process of forming Tczew's patrimony took about three hundred years. In 1260, the town received its first grants from Duke Sambor II, which included pastures and meadows in the area of the Vistula Haugh, between the Vistula and Szpęgawa, and gardens and fields to the west, towards Lubiszewo. After 1308, the Teutonic Order was sympathetic to Tczew burghers' efforts to expand their landholdings. In 1328, the Grand Master Werner von Orseln granted the Tczew burghers the village of

²⁶ R. Landowski, *Tczew* (jak przyp. 13), p. 44, 57–61; W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 16), s. 197–198; idem, *Tczew jako krzyżacki ośrodek* (jak przyp. 18), p. 50; idem, *Tczew jako ośrodek administracyjny i gospodarczy starostwa tczewskiego*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), p. 87–88; K. Korda, *Siedemnastowieczny Tczew w świetle rycin. Czy oddają one obraz ówczesnego miasta*, „Kociewski Magazyn Regionalny” 2, 37 (2002), p. 30.

²⁷ M. Haftka, B. Jesionowski, *Miniatury widok średniowiecznego Tczewa z około 1485 r.*, „Kociewski Magazyn Regionalny” 15 (1996), p. 47; W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny* (as n. 16), p. 195; idem, *Tczew jako ośrodek administracyjny i gospodarczy starostwa tczewskiego* (as n. 26), pp. 89–90; R. Rząd, *Zamek w Tczewie* (as n. 18), pp. 249–50.

²⁸ *Das große Zinsbuch des Deutschen Ordens 1414–1438*, ed. v. P. Thielen, Marburg 1958, p. 297; F. Schultz, *Geschichte* (as n. 23) p. 168; W. Długokęcki, *Tczew jako krzyżacki ośrodek* (as n. 18), p. 50; R. Landowski, *Tczew* (as n. 13), pp. 63, 91.

²⁹ F. Schultz, *Geschichte des Kreises* (as n. 23), pp. 34, 370–371.

Śliwiny, located about 5 km south-west of the town. In 1355, Tczew municipality bought 38 lans in Tczewskie Łąki (Tczew Meadows) from the Teutonic Order. According to a description contained in the charter of 1365, the town possessed (in addition to land purchased in the first half of the 14th century) a patrimony of 74.5 lans (1 lan = 16.8 hectares), and together with the area of Śliwiny and Tczewskie Łąki its landed estates amounted to 136 lans and 17.5 morgens. The final structure and size of the patrimony was confirmed by King Stefan Batory in a privilege of 1580. Part of the fields, meadows and gardens – as was the case in other towns in the state of the Teutonic Order – were permanently assigned to town plots. An owner of a full urban plot was entitled to 14 morgens, and half-plot to correspondingly smaller estate³⁰.

*

Tczew began its history as a residential town, founded near the castle of Duke Sambor II, whose construction began in 1252. Unfortunately, no written or archaeological sources have survived which would make it possible to determine the location and spatial layout of the castle. Therefore, the opinions formulated on this subject since the second half of the 19th century have the character of hypotheses. The most probable idea seems to be that the duke's castle was situated between the Vistula River and the hill on which the Dominican monastery was built. After Duke Sambor II was expelled from his duchy by Duke Mściwój of Gdańsk in 1269, the Tczew castle lost its residential function. Successive rulers of Pomerelia stayed there only during their journeys to Gdańsk. After seizing Tczew in autumn 1308, the Teutonic Order demolished the castle, which had already lost any great defensive value. The new territorial ruler did not intend to build a fortified residence in Tczew. Although a commander of Tczew was mentioned in 1320, a year later this office was replaced by an vogt (or alderman, Germ. Vogt). Initially, the place where the office-holder resided and issued documents was one of the burghers' houses, and after that his seat was arranged in the above-mentioned house at the market square. However, already in the 1330s, the vogt of Tczew chose the castle in Sobowidz as his residence. It can be assumed that in the course of the 14th century, the Teutonic Order erected a building on the quay where administrative and economic services for transportation across the Vistula River were provided. In the local tradition, this building was referred to as the 'castle'. The possible situation of this building have been indicated by the results of recent archaeological research³¹.

The location of the town on a hill, from which the castle was easily accessible, suggests that it was assigned an important role in the defence system of the ducal residence. A privilege for the Dominican monastery indicates that in 1289 the town was surrounded by a wooden and earthen rampart and a double moat. Under the rule of the Teutonic Order, probably in the course of the 14th century, a brick defensive wall 5–6 m high was erected on a stone foundation. The defence system was strengthened by towers and bastilles, supposedly as many as twelve according to the 1565 description. According to the extant iconographic sources, the most prominent of these were the Priest Bastille (situated opposite the parish church) and the Water Bastille in the south-east corner of the walls. The entrance to the town, as already mentioned, was provided by five gates: Wysoka (High), Młyńska (Mill), Niska (Low), Przewoźna (Carriage) and Wodna (Water)³². In 1626, Tczew experienced an occupation by King Gustavus Adolphus of Sweden in 1626, who established the main headquarters for troops fighting the Polish army in Royal Prussia in the northern suburb. As a result, a new fortification system was constructed. It consisted of earthen ramparts, entrenchments and bastions erected between 1626 and 1628, surrounding the town in a wide and 3-km-long arc. The arc started to the north of the town at the Samayte hill, was continued along the northern side of today's Obrońców Westerplatte Street, then 30-stycznia and Kollataja Streets, and concluded in the northern part of the village of Czyżykowo (the so-called Male Czyżykowo) to the south of the town. Special fortifications were erected on the Vistula, around the bridgehead of the pontoon bridge. Construction works on the fortifications were resumed in 1635 on the initiative of King Władysław IV, but the extent of these works is unknown. The fortifications on the Vistula island and on both banks of the river strengthening the pontoon bridge crossing were developed during the subsequent occupation of the town by Swedish troops in 1656–1658³³.

The fortifications increased the safety of urban life, but did not protect against attacks by larger military units or against fire – the most dangerous enemy of the urban development. The first urban destruction was caused by the invasion of the Hussite and Polish armies in September 1433, who set fire to the suburbs; therefrom the fire spread to the buildings inside the walls. Invaders rushed into the burning town, completing the destruction. Another conflagration destroyed Tczew during King Stefan Batory's war with Gdańsk in 1577; however, it was a result of Polish soldiers' carelessness rather than hostilities. The destruc-

³⁰ *Pommerellisches Urkundenbuch* (as n. 5), no. 185; *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. VI,1 (as n. 6) no. 272; K.L. Preuss, *Dirschau's historische Denkwürdigkeiten. Für das 600jährige Jubelfest der Stadt*, Danzig 1860, pp. 65–67, 68–69; R. Petong, *Die Stadtmark Dirschau in rechtsgeschichtlicher Hinsicht*, „Altpreußische Monatsschrift“ 24 (1987), pp. 637–646; F. Schultz, *Geschichte des Kreises* (as n. 23), p. 134; W. Długokęcki, *Życie gospodarcze i społeczne w XIV i pierwszej połowie XV wieku*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), pp. 64–65; idem, *Rzemiosło, handel, rolnictwo w latach 1466–1626*, [in:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), pp. 110–111.

³¹ B. Śliwiński, *Sambor II* (as n. 8), p. 94; idem, *Pomorze Wschodnie* (as n. 10), pp. 206–207, 433–444; S. Józwiak, *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1410. Rozwój – przekształcenia – kompetencje*, Toruń 2012, p. 122; R. Rząd, *Zamek w Tczewie* (as n. 18), p. 230.

³² *Lustracja województw pomorskiego, malborskiego i chełmińskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961, p. 124; B. Śliwiński, *Pomorze Wschodnie* (as n. 10.), pp. 204–205; K. Korda, *Siedemnastowieczny Tczew* (as n. 26), pp. 27–28; R. Krzwdziński, *Nowe odkrycia średniowiecznych fortyfikacji miejskich Tczewa*, „Pomerania” 2 (395), 2007, pp. 31–37; R. Wielech-Kozłowska, *Badania archeologiczne przy Baszcie Wodnej w Tczewie*, [in:] *XVII sesja Pomorzoznawcza*, ed. H. Paner and M. Fudziński, vol. 2, Gdańsk 2013, pp. 565–569; id., *Mury obronne średniowiecznego Tczewa*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Pomorskiego” 1 (2013), pp. 97–108.

³³ T. Nowak, *Polska technika wojenna XVI–XVIII w.*, Warszawa 1970, pp. 308–311; R. Woźniak, *Fortyfikacje w dawnych Prusach Królewskich*, Warszawa 1974, pp. 101–102; Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkano* (as n. 17), pp. 58–60; K. Korda, *Siedemnastowieczny Tczew* (as n. 26), pp. 27–28.

tion was completed by explosions of gunpowder stored in the town. The devastation of the buildings was so great that it took two years before reconstruction began. It should be emphasised that none of these catastrophies caused any changes in the layout and development of the urban space³⁴.

THE TOWN IN THE 18TH–19TH CENTURIES (1772–1918)

As a result of the First Partition of Poland, Tczew was annexed to the Kingdom of Prussia. The Prussian administration entered the town on 13 September 1772, and a few days later, on 27 September, the mayor and the secretary of the council gathered in Malbork took an oath of allegiance to King Frederick II. After the defeat of Prussia in the war with Napoleon in 1806, the town was captured as a result of a brief siege on 23 February 1807 by General Jan Henryk Dąbrowski's division supporting the French army's attack on Gdańsk. During the warfare, many of the town's houses were destroyed, whereas the suburbs were completely consumed by fire. Contributions to the French army, i.a. to cover the cost of expanding the fortifications, ruined the townspeople economically. Under the terms of the Congress of Vienna of 1815, Prussia retained sovereignty over Pomerelia³⁵.

The urban development of Tczew in the first years under the Prussian rule were significantly hindered, not only due to the destruction and economic ruin caused by the Napoleonic wars, but also the fortifications extended by the French, and the status of a fortress granted to the town by the Prussian authorities. Until the middle of the 19th century, the medieval spatial layout in Tczew persisted without major changes. It was not until the 1830s that the demolition of the medieval walls and early modern fortifications began. However, the town still had to wait until 1868 for a permission from the Prussian authorities to dismantle the fortifications erected by French troops. In the first half of the 19th century, the town developed slowly. The hardening of the road from Berlin to Königsberg in the years 1824–1830, which ran through the town, and the erection of a pontoon bridge over the Vistula, can only be seen as a forecast of Tczew's growing importance as a communication hub³⁶. A breakthrough came with the expansion of the railway network. Between 1849 and 1852, a station in Tczew was built to accommodate a railway connection from Bydgoszcz to Gdańsk. In 1857, a bridge over the Vistula was put into service, over which the railway line to Malbork (Germ. Marienburg) and on to Königsberg was routed. In 1873, Tczew gained a railway connection with Pila (Germ. Schneidemühle). Between 1888 and 1890, a new railway bridge was put into use, releasing the old bridge for road transportation. A consequence of the growing impor-

tance of Tczew's central functions was the creation of Tczew County in 1887. The 1890s marked the beginning of a period of very intensive development of the municipal infrastructure (electrification, gas supply and sewerage systems), housing and industrial investment, which lasted until the First World War. Tczew's function as an important railway station involved the construction of the relevant infrastructure: passenger and freight stations, workshops, railway sidings, which, on the one hand, stimulated the urban economy and population growth, but on the other hand, hindered the development of the local communication infrastructure due to the lack of coordination between the designers of the street and railway networks, as well as the exuberant amount of money needed for the construction of numerous viaducts over the tracks³⁷.

Table 2. The population of Tczew 13th–20th

Rok	Liczba osób
ca. 1300	300
ca. 1500	900
1772	1201
1782	1587
1818	1833
1849	3839
1875	9713
1900	12801
1921	17 000
1939	25 530
1950	25 588
1976	47 721
1990	59 500

F. Schultz, *Geschichte des Kreises Dirschau*, Dirschau 1907, pp. 184–185; E. Raduński, *Zarys dziejów miasta Tczewa*, Tczew 1927, p. 101; A. Groth, *Ustrój i ludność miasta w latach 1773–1815*, [in:] *Historia Tczewa*, ed. W. Długocki, Tczew 1998, p. 170; B. Okoniewska, M. Stażewski, *Zagadnienia ludnościowe w XIX–XX wieku*, [in:] *ibidem*, pp. 325–326.

A characteristic feature of Tczew's urban development in the second half of the 19th century is a significant increase in its area, necessitated by the development of the railway infrastructure and a multiple increase in population from 1,412 in 1772 to 5,872 in 1861 and 14,184 in 1905. In 1861, Tczewskie Łąki and the area on the Vistula River were incorporated into the town. In 1908, Czyżykowo was incorporated, which until then formally still remained a separate village despite the fact that from the end of the 19th century urban buildings increasingly encroached on its boundaries. In 1914, the grange of Prątnica, located to the west, between today's Jagiellońska Street and the Mill Canal, was incorporated into the town limits. Before the outbreak of World War I, the area of the town amounted to about 2,300 hectares, with 931 residential buildings³⁸.

³⁴ W. Długocki, *Tczew wobec zakonu krzyżackiego w pierwszej połowie XV wieku*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), p. 74; *idem*, *Tczew życiu politycznym Prus Królewskich w latach 1466–1772*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), p. 159.

³⁵ A. Groth, *W mirach wielkiej polityki (1772–1815)*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), pp. 180–185; F. Schultz, *Geschichte des Kreises* (as n. 23), p. 208.

³⁶ E. Raduński, *Zarys dziejów miasta Tczewa*, Tczew 1927, p. 92–98; F. Schultz, *Geschichte des Kreises* (as n. 23), p. 222; M. Stażewski, *Kształtowanie środowiska miejskiego*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), p. 232–234.

³⁷ R. Landowski, *Tczew* (as n. 13), pp. 119–122; Ł. Brządkowski, P. Zieliński, *Mosty Tczewskie*, Tczew 2017, pp. 9–26; E. Raduński, *Zarys dziejów* (as n. 36), pp. 110–114; Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkano* (as n. 17), p. 64; B. Badziong, *Atlas historyczny powiatu tczewskiego*, Tczew 2023, p. 14.

³⁸ F. Schultz, *Geschichte des Kreises* (as n. 23), pp. 184–185.

The spatial growth of the town in the 19th century was primarily linked to the development of settlement in the suburbs. In 1800, out of a total of 200 houses, only 28 were located in the suburbs. The concept of the urbanization of the suburbs was lacking in cohesion; however, two general trends can be distinguished. On the one hand, it developed radially from the old town centre along the three main streets that led to the town gates since the Middle Ages: Czyżykowska Street (German: Königsbergerstraße), J. Dąbrowskiego Street (German: Poststraße) and S. Wyszyńskiego Street (German: Bahnhofstraße). On the other hand, since the 1870s, new residential districts with different building structures began to be created on the outskirts of the town³⁹.

Already in the first half of the 19th century the section of J. Dąbrowskiego Street closest to the Wysoka (High) Gate began to acquire a representative character. The presentability of the street and the whole suburb, known as the Berlińskie Suburb, and later as the Gdańskie Suburb, was emphasised by grand administrative edifices: the district court (1847 and extended in 1878), the post office (1850, rebuilt in 1905) and the starost's office (1908). Modern school buildings were also erected there on the present-day Obrońców Westerplatte (German: Friedrich Straße) and 30-Stycznia (German: Baldauer Straße) Streets. At the beginning of the 20th century, the compact development of this suburb reached the railway tracks. Two factories were built on the western edge of the suburb, in the vicinity of residential and school buildings, at the end of the 19th century.

The character of the northern suburb, located between the Old Town and the railway station (1857), referred to as the Dworcowe (Station) Suburb, began to change in the middle of the 19th century. The former farm buildings were replaced by elegant, modern townhouses. The industrial buildings (sawmills, power plant) survived only in the eastern part of this suburb (between Zamkowa Street and the Vistula River). Its new character was emphasised by the construction of public buildings: the municipal hall (1910) and the baths (1911).

Two phases can be distinguished in the development of the southern suburb in front of the Wodna Gate. Until the middle of the 19th century, when the pontoon crossing over the Vistula River was in operation, the development of this Malborskie Suburb, also known as Królewieckie Suburb (German: Marienburg-er- Königsberger Vorstadt), was mainly connected with servicing the traffic to the crossing. As the crossing ceased to operate after a permanent bridge was built at the other end of the town, the development of the Królewieckie Suburb took on a more diverse character in the second half of the 19th century; closer to the Old Town, multi-family buildings were erected on the Vistula embankment on today's Chopin Street and in the eastern section of Czyżykowska Street. On the Vistula, however, a lot of modest single-family houses have been preserved. Rural buildings gradually disappeared from Wąska Street (former Urlice) connecting Królewieckie and Gdańskie Suburbs. Industrial plants, including

the gasworks (1867/1906), were also a distinctive part of the landscape of the Królewieckie Suburb⁴⁰.

New urban development projects carried out outside the settlement and road infrastructure of the pre-industrial era included the New Town settlements next to the railroad tracks and four housing estates of single-family houses built on former grange lands. The project implemented in the 1870s involved the development of a regularly planned settlement between Gdańska Street (Danziger Straße) and the tracks, which was supposed to provide housing for a growing number of railroad workers. According to the original plans, it was to consist of single-family houses with gardens, but finally the concept of building multi-family houses prevailed. At the same time, the construction of the workers' housing development on the north side of the tracks began. However, the completion of this project was delayed due to waterlogged land. The New Town had a diverse social structure. At the end of the 19th century, "Housing Cooperative of Civil Service Officials" began erecting houses in the newly delineated Gossler Straße (today Jana III Sobieskiego Street)⁴¹. These projects, which had the support of the Prussian state authorities, favoured inhabitants of German nationality, since obtaining the right to build a house was linked to a declaration of the ability to speak German. The houses, whose construction began in 1913, were situated in the vicinity of a park established in 1898–1910 (Settlement behind the Park). At that time, the German Settlement Cooperative (German: Deutsche Siedlungsgenossenschaft) began to build a housing estate of single-family houses along the Vistula River, on the southeastern edge of Czyżykowo (the so-called housing estate Nad Wisłą). Similar housing estates began to be erected on the western section of Gdańska Street and on the site of the former Prątnica grange⁴².

THE TOWN DURING THE INTERWAR PERIOD AND WORLD WAR II

The defeat of the German Reich in World War I and the provisions of the Treaty of Versailles resulted in the return of Pomerelia to the Polish state. Early on, the Polish administrative authority in Tczew was represented by the people's council established in December 1918. The entry of General Józef Haller's army into the town on 30 January 1920 marked the formal incorporation of the town into the reborn Republic of Poland. Under the new political conditions, Tczew retained its status as a county town. After 1920, a significant number of German residents left the town, and were replaced by Poles coming from the Free City of Gdańsk and Pomerelia. The share of the German population fell from 92% in the period before the outbreak of World War I to 28% percent in 1921 and 9% in 1931. Tczew's

³⁹ Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkało* (as n. 17), p. 62.

³⁹ Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkało* (as n. 17), p. 62; R. Landowski, *Tczew w czasie* (as n. 13), pp. 54–64.

⁴¹ R. Landowski, *Tczew w czasie* (as n. 13) p. 134–136; J. M. Ziolkowski, *Tczew. Osiedla małe i duże z XIX–XXI w.*, Tczew 2022, pp. 29, 46, 49.

⁴² E. Raduński, *Zarys dziejów* (as n. 36), p. 117; M. Stażewski, *Kształtowanie* (as n. 36), p. 234; J. M. Ziolkowski, *Tczew* (as n. 41), pp. 49–55

importance as the communication hub decreased as a result of the decline in the importance of the Berlin–Królewiec rail road and the establishment of the port of Gdynia, which was connected to the Polish hinterland by a new railroad via Kościerzyna. Plans to build a river port were only partially implemented. The worldwide crisis in the late 1920s and early 1930s affected also Tczew's economy. The indebtedness of the town prevented major investments in municipal infrastructure and support for housing construction. The town's economic situation began to improve only in the second half of the 1930s.⁴³ After the outbreak of World War II, Tczew was occupied by the German army and incorporated into the province of the "Reich District of Danzig-West Prussia." The retreating Polish army destroyed both bridges over the Vistula, which were rebuilt in 1940 and 1941⁴⁴.

The development of residential as well as public housing in Tczew during the interwar period consisted mainly of the densification of districts designed before the First World War. The result of this work was a significant increase in the number of residential buildings, from 931 in 1910 to 1,586 in 1938. The construction of houses on today's Paderewskiego Street began in 1920s as part of the development of vacant space in areas laid out in the second half of the 19th century. In the 1930s construction work resumed on Osiedle za Parkiem, where plots of land on Wybickiego and Wyspiańskiego Streets, which had already been planned, were developed. The town's southern routes, including Baldowska Street and 30 Stycznia Street, saw a wave of new villa-style houses being built. The development of the New Town area gained momentum from the late 1920s, with multi-family buildings primarily constructed on Gdańska, Kaszubska, and Pomorska Streets. An important element in the development of this district was the erection of the St. Joseph Parish Church (1936) and the establishment of a new cemetery on Gdańska Street (1930). On the northwestern outskirts of the town, the settlement of Prątnica continued to be developed. The erection of military barracks (1928–1939) on today's Wojska Polskiego Street can be considered a forerunner of the urbanization of the western edges of the town. From 1934 onward, a spontaneous settlement of the poor began to take form in the northern part of the town, in the vicinity of workers' allotment gardens. The first cohesive development plans in the history of Tczew were drawn up for the southern and northern districts in 1938 and 1939, but their implementation was stopped by the outbreak of World War II. No new urban development projects were undertaken during the German occupation. The land in the New Town and in Czyżków, where multi-family houses were erected on Wiejska and Nowowiejska Streets, was used for residential development. The national road from Gdansk to Grudziądz, built during World War II as (Reichsstrasse 380, the current national road 91), although it relieved the town of transit traffic, but

since the 1970s it has become a factor disintegration the modern urban layout, dividing it into eastern and western parts⁴⁵.

SPATIAL DEVELOPMENT OF THE TOWN AFTER 1945

The Red Army troops advancing from the south seized the town in March 1945. As a result of the Soviet aviation bombardments and ongoing warfare, about 14% of residential buildings were permanently severely damaged or destroyed. Bridges were blown up, the railroad station was also destroyed. The urban economy was significantly damaged when Soviet troops dismantled and exported the machinery owned by Tczew factories. However, compared to other towns in the region, Tczew's spoils of war were moderate. In the first postwar years, the primary investments focused on the reconstruction and modernization of the communications network and municipal infrastructure. The largest project of that time was the construction of a new railroad station in 1950⁴⁶. Due to the lack of financial resources, the municipal authorities adopted a development program limited to the pre-war spatial layout. For this reason, the 1952 incorporation of the territory of the former village of Suchostrzygi, located on the western side of national road no. 1 (now no. 91), did not radically change the urban character of the town. At the end of the 1950s, the area between Sobieskiego and Warsztatowa Streets was allocated for the construction of blocks of flats. In the early 1960s, the first blocks of flats were built in the Prątnica Housing Estate, but single-family houses played a crucial role in its expansion. An extensive housing estate on the southern edge of Czyżykowo (now Konarskiego Housing Estate) was being constructed simultaneously. Another such a large investment was the Śródmieście II Housing Estate (now the Garnuszewski Estate) in the western part of the town between Gdańska and Wojska Polskiego streets. These two large housing estates were part of a comprehensive urban planning concept developed in the early 1970s, according to which the Old Town was to serve as an administrative and service and commercial centre, while new residential districts were to develop in the southern and western districts. An extensive housing development in Suchostrzygi, began in the 1970s, was a part of the implementation of this concept. In the 1990s, former Piątkowo and Malinowo granges were allocated for residential purposes⁴⁷. Currently, the town's area is 22.38 square kilometers (2013 data). As of 2021, there were 54,579 people living in Tczew. In terms of population, Tczew is the largest town in Pomerelia after Gdańsk and Gdynia⁴⁸.

⁴³ K. Halicki, *Samorząd powiatowy w powiecie tczewskim w latach 1920–1939*, Pelplin 2016, pp. 11–29; J. M. Ziółkowski, *Kulisy międzywojennego Tczewa 1920–1939*, Tczew 2015, pp. 13, 6–64; M. Stażewski, *Czynniki warunkujące rozwój Tczewa w XIX–XX wieku*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), pp. 207–208.

⁴⁴ B. Okoniewska, *System funkcjonowania władz miejskich Tczewa w okresie po 1939 roku*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), p. 222; Ł. Brządkowski, P. Zieliński, *Mosty* (as n. 37), p. 49–55.

⁴⁵ J. M. Ziółkowski, *Kulisy* (as n. 43), p. 88; id., J. M. Ziółkowski, *Tczew* (as n. 41), p. 57; M. Stażewski, *Kształtowanie* (as n. 36), pp. 235–236; K. Ickiewicz, *Tczew. Historia–zabytki–ludzie*, Tczew 2018, pp. 51–52.

⁴⁶ B. Okoniewska, *Życie gospodarcze miasta po 1939 roku*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), pp. 277–280; R. Landowski, *Tczew* (as n. 13), pp. 138–141.

⁴⁷ B. Okoniewska, *Rozwój przestrzenny Tczewa i zagadnienia komunalne w okresie po 1939 roku*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), pp. 241–261.

⁴⁸ *Miasto Tczew. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego*, Tczew 2011, p. 32.

BIBLIOGRAFIA | BIBLIOGRAPHY HISTORII MIASTA | OF THE HISTORY OF THE TOWN (WYBÓR) | (A SELECTION)

Opracował Igor Waraksa | Prepared by Igor Waraksa

BIBLIOGRAFIE | BIBLIOGRAPHIES

- Bibliografia*, [in:] *Historia Tczewa*, red. W. Długokęcki, Tczew 1998, 431–442.
Bibliografia historii Pomorza Wschodniego i Zachodniego oraz krajów regionu Bałtyku, oprac. H. Baranowski, W. Chojnacki, U. Zaborska, A. Biedrzycki, W. Szramowski, „Zapiski Historyczne” 24–85 (1958–2020).
Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreußen, bearb. v. E. Wermke, Bd. 1–4, Königsberg–Aalen–Bonn–Marburg 1933–1978.
Bibliographie zur Geschichte Ost- und Westpreußen, bearb. v. E. Janus, U. Zaborska, Marburg 1998–2008.

CZASOPISMA | JOURNALS

- „Altpreuussische Monatsschrift. Der Neuen Preussischen Provinzial-Blätter” 1–59 (1867–1922).
„Beiträge zur Geschichte Westpreußens. Zeitschrift der Copernicus-Vereinigung zur Pflege der Heimatkunde und Geschichte Westpreußens e.V.” 1 (1967–).
„Kociewski Magazyn Regionalny” 1 (1986–).
„Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1 (1957–).
„Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins” 1–35 (1902–1937).
„Pomerania” 1 (1963–).
„Pomerania Antiqua” 1 (1965–).
„Preussenland: Mitteilungen der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung” 1 (1963–).
„Prussia: Zeitschrift der Altertumsgesellschaft Prussia” (do/until 1924 „Sitzungsberichte der Alterthumsgessellschaft Prussia”) 1–35 (1874–1943).
„Rocznik Gdański” 1 (1927–).
„Zapiski Historyczne” (do 1955 „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”) 1 (1908–).
„Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins” 1–76 (1880–1941).

WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE | SOURCE PUBLICATIONS

- Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Bd. 1–5, hrsg. v. M. Toeppen, Leipzig 1878–1886.
Kodeks Tczewski z Lubeki, red. J. Mykowski, Tczew 2009.
Kloß E., *Das Grundbuch der Stadt Dirschau*, Münster 2002.
Księga statystyczna miasta Tczewa na lata 1260–2010 = Statistisches Jahrbuch der Stadt Tczew für die Jahre 1260–2010, red. J. Auksztol, Gdańsk/Tczew 2009.
Lustracja Województwa Pomorskiego 1565, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961
Lustracja województw Prus Królewskich 1765, t. 1, cz. 2, *Województwo pomorskie: powiaty tczewski, gdański i nowski*, wyd. J. Dygala, Toruń 2003.

- Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, tłum. S. Wyszomirski, wyd. J. Wenta, Toruń 2004.
Preußisches Urkundenbuch, Bd. 1–6, hrsg. v. A. Seraphim, M. Hein, E. Maschke, H. Koeppen, K. Conrad, Königsberg–Marburg 1882–2000.
Tczew w świetle archiwaliów od 1252 roku, red. K. Niemczyk, L. Potykanowicz-Suda, K. Zieliński, Tczew 2002.
Wilkiez królewskiego miasta Tczewa z 1599 roku, wyd. T. Maciejewski, Gdańsk 1994.

OGÓLNE OPRAWOWANIA | GENERAL STUDIES HISTORII MIASTA | OF THE HISTORY OF THE CITY

- Biskup M., *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1967.
Czaja R., *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń 1999.
Czaja R., *Miasta i ich posiadłości ziemskie w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, [in:] *Państwo zakonu Krzyżackiego w Prusach*, red. Nowak Z., Toruń 2000, 45–66.
Długokęcki W., *Geneza miasta Tczewa*, [in:] *Szlachta, starostowie, zaciężni*, red. Śliwiński B., Gdańsk 1998, 43–62.
Długokęcki W., *Stosunek zakonu krzyżackiego do Tczewa w XIV wieku. Przyczynek do polityki miejskiej krzyżaków na Pomorzu Gdańskim*, „Zapiski Historyczne” 64 (1999), 25–36.
Długokęcki W., *Tczew w Związku Pruskim (1440–1454)*, [in:] *Między Wilnyszczyczną a Prusami: polityka, społeczeństwo, kultura (XIII–XX w.): księga pamiątkowa poświęcona jubileuszowi pięćdziesięciolecia pracy naukowej i siedemdziesięciopięcioletnia urodzin prof. dr. hab. Wacława Odyńca*, red. J. Włodarski, Gdańsk 1998, 117–123.
Glinkowski C., *Związki ziemi tczewskiej z Wisłą*, Tczew 2012.
Günther O., *Zwei unbekannte altpreußische Willküren*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins” 48 (1905), 3–54.
Grzegorz M., *Rzekome czy faktyczne nadanie ziemi gniewskiej przez księcia lubiszewsko-tczewskiego na rzecz zakonu krzyżackiego w świetle jego wcześniejszych fundacji*, „Rocznik Gniewski” 1 (2004), 14–18.
Grzegorz M., *Słownik historyczno-geograficzny okręgu kiszewskiego, kościerskiego, i skarszewskiego wójtostwa tczewskiego w średniowieczu*, Bydgoszcz 2018.
Halicki K., *Dzieje gminy Tczew od czasów najdawniejszych po 1989r.*, Tczew 2016.
Historia Pomorza t. 1–3, red. Labuda G., Poznań 1969–1993.
Historia Tczewa, red. W. Długokęcki, Tczew 1998.
Ickiewicz K., *Morskie tradycje Tczewa: szkice historyczne*, Pelplin 2005.
Kociewie, red. Malczewska W., Gdańsk 1969 („Pomorze Gdańskie”, nr 6).
Kociewie II, red. Baczowska D., Gdańsk 1987 („Pomorze Gdańskie”, nr 17).

Korthals O., *Chronik des Kreises Dirschau*, Bonn 1969.

Kreja B., *Nazwy miejscowe Kociewia i okolicy*, Gdańsk 1988.

Landowski J., *Tczew w czasie i przestrzeni*, Tczew 2008.

Lewerenz T., *Die Größenentwicklung der Kleinstädte im Ost- und Westpreussen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Marburg 1976.

Modzelewski I., *Dzieje Tczewa*, „Kociewski Magazyn Regionalny” 7 (1989), 60–65.

Petong R., *Die Gründung und älteste Einrichtung der Stadt Dirschau*, „Altpreußische Monatsschrift” vol. 22 (1885), 1–44.

Petong R., *Die Stadtmark Dirschau in rechtsgeschichtlicher Hinsicht*, „Altpreußische Monatsschrift” 24 (1887), 637–647.

Pokojski K., *Bitwa pod Tczewem 17–18 sierpnia 1627 roku*, Warszawa 2015.

Quade W., *Beiträge zur Geschichte der Stadt Dirschau*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins” 29 (1930), 47–57.

Raduński E., *Zarys dziejów miasta Tczewa*, Tczew 1927.

Rozenkranz E., *Dzieje Tczewa*, Koszalin 1999.

Rozenkranz E., *Rozwój ośrodków miejskich Lubiszewo–Tczew–Gorzędziej w XIII w.*, „Rocznik Gdański” 17–18 (1960), 181–222.

Rozenkranz E., *Recepcja prawa lubeckiego w miastach nadbałtyckich*, Gdańsk 1967.

700 Jahre Stadt Dirschau, hrsg. v. A. Rentz und O. Korthals, Witten 1960.

Schneider J., *Mitteilungen aus der Geschichte Dirschaus*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” 14 (1885), 59–120.

Schultz Fr., *Geschichte des Kreises Dirschau*, Dirschau 1907.

Sikora F., *Kalendarium Kaszubsko-Pomorskie*, Gdańsk 2005.

Skóra W., *Działalność placówki polskiego wywiadu wojskowego w Tczewie (lata 1928–1930)*, „Rocznik Elbląski” 22 (2009) 141–171.

Śliwiński B., *Data zajęcia Gdańska i Tczewa przez Krzyżaków w listopadzie 1308 r.*, [in:] *Droga historii: Studia ofiarowane Profesorowi Józefowi Szymańskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Dymmel P., Skupieński K., Trelińska B., Lublin 2001, 41–45.

Śliwiński B., *Samorząd II księżę tczewski (1211 lub 1212–30 grudnia 1276/1278)*, Kraków 2015.

Wiecki R., *Tczew pod okupacją hitlerowską*, Tczew 2013.

Wsie powiatu tczewskiego w świetle archiwaliów od 1305 roku, red. K. Niemczyk, L. Potykanowicz-Suda, K. Zieliński, Pelplin 2003.

750 lat Tczewa w archiwaliach, red. L. Potykanowicz-Suda, Pelplin 2010.

HISTORIA BUDOWNICTWA | THE HISTORY OF CONSTRUCTION I PRZESTRZEŃ MIEJSKA | AND MUNICIPAL SPACE

Brządkowski Ł., Zieliński P., *Mosty tczewskie*, Tczew 2017.

Golicki J., Landowski R., *Tczew w starej fotografii*, Tczew 1997.

Golicki J., Landowski R., *Tczew w starej fotografii część 2*, Tczew 1998.

Groh C., Ramm W., *Zeugin der Geschichte: die Alte Weichselbrücke in Dirschau = Śniadek przeszłości: dawny most przez Wisłę w Tczewie*, Kaiserlautern 2004.

Herrmann Ch., *Mittelalterliche Architektur im Preussenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und Geographie*, Petersberg 2007.

Kalkowski M., Preising R., *Pozdrowienia z Kociewia: album starych pocztówek*, Starogard Gdański 2014.

Kochanowski M., *Z nowych odkryć archeologicznych na obszarze Starego Miasta w Tczewie*, „Pomerania Antiqua” 16 (1995), 299–337.

Kupczyński P., *Fara św. Krzyża w Tczewie: opis kościoła i dane historyczne*, Tczew 1939.

Litwin J., *Morskie zabytki Gdańska i okolic*, Gdańsk 2011.

Nawrocki Z., *Jak niegdyś w Tczewie mieszkało*, Tczew 2009.

Patroni i nazwy tczewskich ulic: praca zbiorowa, red. Ickiewicz K., Korda K., Tczew 2014.

Preuss C., *Dirschau's historische Denkwürdigkeiten: für das 600 jährige Jubelfest der Stadt*, Danzig 1860.

Rząd R., *Ratusz tczewski. Dzieje budowli i rekonstrukcja jej zarysu na nieruchomości rynku*, „Rocznik Gdański” 58,1 (1998), 151–159.

Rząd, R., *Zamek w Tczewie. Zestawienie i analiza dotychczas przeprowadzonych badań oraz materiałów źródłowych*, „Teki Kociewskie” 8 (2014), 231–251.

Samól P., *Architektura kościołów dominikańskich w średniowiecznych Prusach*, Gdańsk 2022.

Schmid B., *Das Rathaus in Dirschau*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins” 15 (1916), 62–66.

Ziółkowski J., *Tczew osiedla małe i duże z XIX–XXI w.*, Tczew 2022.

HISTORIA | SOCIAL-ECONOMIC SPOŁECZNO-GOSPODARCZA | HISTORY

Bielecki W., *Przemijają lata, pozostają ślady. Opowieść o ludzkich losach i organizacjach niepodległościowych, działających na terenie Tczewa i powiatu tczewskiego, walczących z dyktaturą w okresie stalinizmu*, Tczew 1997.

Długokęcki W., *Grupa kierownicza w Tczewie w XIV i pierwszej połowie XV wieku*, „Studia Bałtyckie, Historia” 3 (1998), 181–194.

Gierszewski S., *Struktura gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast województwa pomorskiego w XVI i XVII w.*, Gdańsk 1966.

Glinkowski C., *Życie Tczewem pisane. Refleksje długoletniego prezydenta miasta*, Tczew 2002.

Golicki J., *Album Tczewski lata 1900–1945 Szkolnictwo i gospodarka Tczewa*, Pelplin 2000.

Golicki J., *Album Tczewski lata 1900–1945 Rody i rodziny tczewskie*, Pelplin 2000.

Grzegorz M., *Struktura administracyjna i własnościowa Pomorza Gdańskiego pod rządami Zakonu Krzyżackiego w latach 1309–1454*, Warszawa 1987.

Perepeczko A., *Szkoła Morska w Tczewie i Gdyni (Kronika z lat 1920–1969)*, Gdynia 1992.

Postacie z Kociewia: śladami nieznanych działaczy społeczno-kulturalnych XVIII–XX wieku, red. Ickiewicz K., Korda K., Tczew 2006.

Rozenkranz E., *Denarius Dersoviensis. Organizacja prawna działalności emisyjnej mennicy tczewskiej w latach 1260–1305*, „Pomerania Antiqua” 13 (1988), 233–248.

Sarnowski S., *Port Morski w Tczewie w okresie II Rzeczypospolitej*, Tczew 2017.

Zieliński P., *Sądownictwo na ziemi tczewskiej: zarys historii 1258–2020*, Zblewo 2020.

Ziółkowski J., *Kulisy międzywojennego Tczewa 1920–1939*, Tczew 2015.

HISTORIA SZTUKI, KULTURY | HISTORY OF ART, CULTURE

Böttcher A., *Bau- und Kunstdenkmäler Provinz Ostpreußen. Masuren. Mit zahlreichen Abbildungen*, Königsberg 1896.

Golicki J., *Album Tczewski lata 1900–1945 Życie religijne, kulturalne i sportowe tczewian*, Pelplin 2000.

Kalinowska E., Kuśmierczuk N., Jagielska A., *Tczewskie witraże figuralne obrazy światłem malowane*, Tczew 2021.

Klin R., *Zabytki sztuki ludowej w zbiorach Muzeum Wisły w Tczewie*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 39, 3 (1991), 406–418.

Landowski R., Ziółkowski J., *Świątynie Kociewia Tczewskiego*, Tczew 2002.

Szczepkowska-Naliwajek K., *Złotnictwo gotyckie Pomorza Gdańskiego, Ziemi Chełmińskiej i Warmii*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987.

KARTOGRAFIA | CARTOGRAPHY

Allgemeine Kartensammlung Provinz Westpreußen. Spezialinventar, bearb. v. W. Bliss (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 50), Köln–Weimar–Wien 2000.

Badziong B., *Atlas historyczny powiatu tczewskiego*, Tczew 2023.

Biskup M., Tomczak A., *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu” Toruń 1955.

- Czaja R., *Historical Atlas of Polish Towns: between source edition and the cartographic presentation of research of the history towns*, „Studia Geohistorica” 6 (2018), 80–89.
- Czaja R., Golba R., *Städ atlanten und GIS: die Edition der Katasterkarte der Stadt Thorn*, [in:] *Die Geschichte im Bild: Editions wissenschaftliches Kolloquium 2015* (Publikationen des Deutsch-Polnischen Gesprächskreises für Quellenedition 8), hrsg. v. H. Flachenecker, K. Kopiński, J. Tandecki, Toruń 2016, 52–54.
- Golba R., Pilarska A., Czaja R., *The concept of a georeferential spatial database of topographic-historical objects (GSDoT-HO): a case study of the cadastral map of Toruń (Poland)*, „ISPRS International Journal of Geo-Information” 12, 2 (2023), 1–16.
- Haftka M., Jesionowski B., *Miniaturony widok średniowiecznego Tczewa z około 1485 r.*, „Kociewski Magazyn Regionalny” 15 (1996), 47–59.
- Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen / Dawne plany i rzuty poziome miast i innych miejscowości w Polsce. Ein deutsch-polnischer Katalog / Katalog niemiecko-polski*, hrsg. v. A. Jammers, bearb. v. E. Klemp, Wiesbaden 2000.
- Keyser E., *Verzeichnis der ost- und westpreussischen Stadtpläne* (Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung 3), Königsberg 1929.
- Korda K., *Siedemnastowieczny Tczew w świetle rycin. Czy oddają one obraz ówczesnego miasta*, „Kociewski Magazyn Regionalny” 2, 37 (2002), 26–30.
- Łopatecki K., Walczak W. *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*, Warszawa 2011.
- Plany miast w polskich archiwach państwowych. Katalog*, oprac. M. Lewandowska, M. Stelmach, pod kier. A. Tomczaka, Warszawa 1996.
- Plany przeglądowe miast polskich. Sekcja pierwsza*, oprac. A. Kuncewicz, Warszawa 1929.
- Pläne und Grundrisse von Städten sozialistischer Länder Europas (1574–1850)*, bearb. v. W. Klaus (Kartographische Bestandsverzeichnisse der Deutschen Staatsbibliothek, Bd. 3), Berlin 1976.
- Richert Ł., Watkowski A., *Atlas historyczny Pomorza Nadwiślańskiego 1914–2020*, Gdańsk 2020.

OPIS MAP I WIDOKÓW

1. Tczew. Plan katastralny 1881–1886.

Skala: 1:2500.

Podstawa edycji:

Kreis Pr. Stargard. Gemarkung Dirschau Nr. 36. Gemarkungskarte in 26 Blättern

Kartenblätter 9, 10, 13, 14, 15, 16, 18, 19. Pomiar i rysunek geometry, Helmer i Peter 1881–1883, kopia geometra Schinkel 1886. Skala: 1:500, 1000.

Rysunek kolorowy, karton, papier podklejany płótnem.

Opracowanie kartograficzne: Radosław Golba; opracowanie historyczne: Roman Czaja. Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie.

2. Tczew. Rozwój przestrzenny miasta XIII–XX w.

Skala 1: 5 000.

Opracowanie historyczne: Roman Czaja; opracowanie kartograficzne: Radosław Golba, Agnieszka Pilarska.

3. Tczew. Okolice miasta z lat 1796–1802.

Skala: 1:50 000.

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary arkusza 60 x 45 cm.

Fragment z: *Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte Auf Befehl Ihrer Majestäten des Königs Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III auf Antrag des Staats Ministers und Departements-Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796 bis 1802 vermessen und topographisch aufgenommen* von Friedrich Bernhard Engelhardt Königlichem Kriegs- und Domainen-Rathe, und Bau-Director in Neu-Ost-Preußen.

Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. III C, N 1020, Section 94.

4. Tczew. Okolice miasta 1940.

Skala: 1:25 000.

Druk kolorowany, papier, wymiar arkusza 49 x 52 cm.

Fragmenty mapy topograficznej *Topographische Karte 1:25 000, Preussische Landesaufnahme 1910*, wydanie 1940; arkusze *Dirschau* nr 1978; *Mühlbanz* nr 1878.

Reichsamt für Landesaufnahme.

Kujawsko-Pomorska Biblioteka Cyfrowa <http://kpbc.umk.pl/dlibra/text?id=polityka#pd>: Public domain.

5. Tczew. Plan miasta, 1628.

Skala: ok. 1:6800, *Ruthen von 10 pedes oder 5 Elen Schwedisch* = 12 cm.

Rysunek, kolorowy, papier, wymiary: 63,00 x 40,00 cm.

Tytuł: *Dirskom*.

Autor: Heinrich Thomé.

Stockholm, Riksarkivet, Sveriges Krig, Sveriges krig t.o.m. Fälttågen i Preussen 1626–1629 samt 2, sygn. SE/KrA/0425/01/140.

K. Łopatecki, W. Walczak, *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*, Warszawa 12011, s. 236.

6. Tczew. Plan miasta, 1805–1810.

Skala: ok. 1:5000, *Maaßstab von 200 Rhein[ischen] Ruthen deren 50 auf einen Decimal Zoll gehen* = 23 cm.

Rysunek, kolor, papier na płótnie, wymiary: 48 x 49 cm.

Tytuł: *Situations Plan von einem Teil des Weichsel Strohm mit der dagegen belegenen Stadt Dirschau aufgenommen im October 1805 durch Westphal, rectificirt nach den stattgefundenen Veraenderungen im Januar 1810 durch Grohnfeldt*.

Autor: Westphal i Grohnfeldt.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. XX. HA, E 52 970.

7. Tczew. Plan miasta i okolic, 1817.

Skala: 1: 5000.

Rysunek, kolor, papier podklejony płótnem, wymiary: 69 x 58 cm.

Tytuł: *Bouillon Karte von den Verschanzungen bei Dirschau vom Jahr 1813 und von den Schanzen und dem Brückenkopfe beim Dirschauer Fährkrug von den Jahren 1807 und 1812. Auf Befehl einer Königlich Preussischen Höchst verordneten Regierung in Danzig vom 15. März 1817, behufs der Entschädigung der verschiedenen Grundbesitzer für verlorne Ländereien und Feldt und Garten-Früchte im Beisein derselben speciell und nach Magdeburgischem Maaße aufgenommen im April und Mai 1817 durch Heuer*.

Autor: Heuer.

Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 9,2/1667.

8. Tczew. Plan miasta, ok. 1850.

Skala: ok. 1:5000, podziałka liniowa 230 Ruthen = 18 cm.

Rysunek, kolor, papier, wymiary: 64 x 44 cm.

Tytuł: *Situations Plan von Dirschau mit der projectirten Wechselbrücke in der Berlin Königsberger Eisenbahnlinie.*

Autor: nieznan.

Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. III C, kart. X 22637.

9. Tczew. Plan Starego Miasta, ok. 1850.

Skala: ok. 1:1 000, podziałka liniowa 500 Rheinlaendische Fuß = 10,5 cm.

Rysunek, kolor, papier, wymiary: 38 x 55 cm.

Tytuł: *Plan von der Stadt Dirschau und dem zu Erbauung derer Casernen bestimmten Platz.*

A. Plätze worauf die Casernen sollen zu stehen kommen; B. Störmers Brauhaus; C. Störmers Speicher; D. Störmers Stall; E. Geisenbauers Stall; F. Geisenbauers Brandhaus; G. Störmers Mälzhaus; H. Mengers Grund; I. Boye Grund; K. Geisenbauers Grund; Cikowsky Grund; M.N. Scharfrichters Wohnung; O. Neckel; P. Krämer; Q. Abgebrantes Mälzhaus [M.N.O.P.Q] Kathen so an der Stadt Mauer angeflückt sind und wegen Feuer Gefahr ohne dem weg müssen.

Autor: nieznan.

Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 9,2/913.

10. Tczew. Plan miasta i okolic, 1889–1890 (fragment).

Skala: ok. 1:12 500; podziałka liniowa 2500 m = 20 cm.

Rysunek, kolorowy, papier, wymiary: 96,00 x 107,00 cm.

Tytuł: *Plan der Umgegend von Dirschau. Bearbeitet im Winter 1889/90 nach der im Herbst 1889 revidirten und durch Neu-Aufnahmen vervollstandigten Generalstabs-Aufnahme aus den Jahren 1860–1862.*

Autor: Klutentreler, Fortifikations-Bureau Assistent.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. XI. HA, A 70777.

11. Tczew. Plan miasta, 1904.

Skala: 1:2 500.

Druk, czarno-biały, wymiary: 94,5 x 67,00 cm.

Tytuł: *Plan der Stadt Dirschau und Umgebung, gefertigt nach verschiedenen Plänen und Handzeichnungen sowie eigenen Messungen.*

Autor: Hinz, Stadtbaumeister. Stich und Druck der A-G für mechanische Kartographie, Köln.

Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 10/1126, nr 608.

12. Tczew. Plan miasta, 1931.

Skala: 1: 2 500.

Rysunek czarno-biały, kolorowany, papier, wymiary: 88,5 x 55,00 cm.

Tytuł: *Plan miasta Tczewa wykonany w zakładach miejskich w roku 1931 na podstawie planu z roku 1905 z uwzględnieniem zmian zaszłych od 1.X.1931 roku.*

Autor: J. Morawski, Dyrektor Przedsiębiorstwa Komunalnego w Tczewie.

Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 10/1126, nr 607.

13. Tczew. Panorama miasta od wschodu, 1855.

Litografia, papier, wymiary: 20,00 x 13,00 cm.

Autor: C.A.Mann, druk: Lithographisches Institut, Constantin Gustav Kanter, Marienwerder (Kwidzyn) 1855.

Muzeum Zamkowe w Malborku, nr inw. MZM R/63.

14. Tczew. Ortofotomapa, 2016.

Skala: 1:10 000.

Piksel: 50 cm.

Dane pozyskano z Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii.

15. Tczew. Mapa topograficzna 1999/2000.

Skala: 1:10 000.

Dane pozyskano z Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii.

16. Tczew. Zdjęcie lotnicze 2013.

Piksel: 37 cm.

Arkusz: 324_9021.

Dane pozyskano z Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii.

17. Tczew. Zdjęcia z lotu ptaka, 2019. Fot. Wiesław Stępień.

17.1. Tczew – widok od strony północnej. Na pierwszym planie most kolejowy i drogowy oraz infrastruktura kolejowa, w centrum dawne Przedmieście Dworcowe i Stare Miasto, w głębi park i Osiedle za Parkiem.

17.2. Tczew – widok od strony wschodniej. Na pierwszym planie nabrzeże wiślane, teren dawnej przystani. W głębi dawny kościół dominikański, kościół parafialny i Stare Miasto.

17.3. Tczew – widok od strony południowej. Na pierwszym planie ulica Wąska (dawne Urlice). W centrum Stare Miasto, z lewej strony dawne Przedmieście Gdańskie, w głębi dawne Przedmieście Dworcowe.

17.4. Tczew – od strony północnej. Na pierwszym planie Żuławy Wiślane i osiedle Zatorze, w centrum dworzec kolejowy, w głębi osiedle Nowe Miasto i kościół św. Józefa.

THE DESCRIPTION OF MAPS AND VIEWS

1. Tczew. Cadastral map, 1881–1886.

Scale: 1:2 500.

Edition based on:

Kreis Pr. Stargard. Gemarkung Dirschau Nr. 36. Gemarkungskarte in 26 Blättern

Kartenblätter 9, 10, 13, 14, 15, 16, 18, 19. Survey and drawing by geometers Helmer and Peter 1881–1883, copy by geometer Schinkel 1886. Scale: 1:500, 1000.

Multicolour drawing, cardboard, canvas-backed paper.

Cartographic content: Radosław Golba.

Historical content: Roman Czaja.

Alexander Skultet Municipal Public Library in Tczew.

2. Tczew. The spatial development in the 13th–20th c.

Scale 1: 5 000.

Cartographic content: Agnieszka Pilarska, Radosław Golba.

Historical content: Roman Czaja.

3. Tczew. The vicinity of the town, 1796–1802.

Scale: 1:50 000.

Multicolour drawing, paper, dimensions of the sheet: 60 x 45 cm.

Excerpt from: *Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte Auf Befehl Ihrer Majestäten des Königs Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III auf Antrag des Staats Ministers und Departements-Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796 bis 1802 vermessen und topographisch aufgenommen von Friedrich Bernhard Engelhardt Königlichem Kriegs und Domainen-Rathe, und Bau-Director in Neu-Ost-Preußen.*

Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, ref. no. III C, N 1020, Section 94.

4. Tczew. The vicinity of the town, 1940.

Scale: 1:25 000.

Colour print, paper, sheet size 49 x 52 cm.

Excerpt from a topographic map

Topographische Karte 1:25 000, Preussische Landesaufnahme 1910, edition 1940; sheets Dirschau no. 1978; Mühlbanz no. 1878.

Reichsamt für Landesaufnahme.

Kujawsko-Pomorska Biblioteka Cyfrowa <http://kpbc.umk.pl/dlibra/text?id=polytika#pd>: Public domain.

5. Tczew. The plan of the town, 1628.

Scale: ca. 1:6800, *Ruthen von 10 pedes oder 5 Elen Schwedisch* = 12 cm.

Colour drawing, paper, dimensions: 63,00 x 40,00 cm.

Title: *Dirschow.*

Author: Heinrich Thomé.

Stockholm, Riksarkivet, Sveriges Krig, Sveriges krig t.o.m. Fälttågen i Preussen 1626–1629 samt 2, ref. no. SE/KrA/0425/01/140.

K. Łopatecki, W. Walczak, *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*, Warszawa 12011, p. 236.

6. Tczew. The plan of the town, 1805–1810.

Scale: ca. 1:5000, *Maaßstab von 200 Rhein[ischen] Ruthen deren 50 auf einen Decimal Zoll gehen* = 23 cm.

Multicolour drawing, canvas-backed paper, dimensions: 48 x 49 cm.

Title: *Situations Plan von einem Teil des Weichsel Strohms mit der dagegen belegen Stadt Dirschau aufgenommen im October 1805 durch Westphal, rectificirt nach den stattgefundenen Veraenderungen im Januar 1810 durch Grohnfeldt.*

Author: Westphal and Grohnfeldt.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, ref. no. XX. HA, E 52 970.

7. Tczew. The The plan of the town and its vicinity, 1817.

Scale: 1: 5000.

Multicolour drawing, canvas-backed paper, dimensions: 69 x 58 cm.

Title: *Bouillon Karte von den Verschanzungen bei Dirschau vom Jahr 1813 und von den Schanzen und dem Brückenkopfe beim Dirschauer Führkrüge von den Jahren 1807 und 1812. Auf Befehl einer Königlich Preussischen Höchst verordneten Regierung in Danzig vom 15. März 1817, behufs der Entschädigung der verschiedenen Grundbesitzer für verlorbrne Ländereien und Feldt und Garten-Früchte im Beisein derselben speciell und nach Magdeburgischem Maaße aufgenommen im April und Mai 1817 durch Heuer.*

Author: Heuer.

The State Archives in Gdańsk, ref. no. 9,2/1667.

8. **Tczew. The plan of the town, ca. 1850.**
Scale: ca. 1:5 000, the linear scale 230 Ruthen = 18 cm.
Multicolour drawing, paper, dimensions: 64 x 44 cm.
Title: *Situations Plan von Dirschau mit der projectirten Weichselbrücke in der Berlin Königsberger Eisenbahnlinie.*
Author: nieznany.
Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, ref. no. III C, kart. X 22637.
9. **Tczew. The plan of the Old Town, ca. 1850.**
Scale: ca. 1:1 000, the linear scale 500 Rheinlaendische Fuß = 10,5 cm.
Multicolour drawing, paper, dimensions: 38 x 55 cm.
Title: *Plan von der Stadt Dirschau und dem zu Erbauung derer Casernen bestimmten Platz.*
A. Plätze worauf die Casernen sollen zu stehen kommen; B. Störmers Braubaus; C. Störmers Speicher; D. Störmers Stall; E. Geisenbauers Stall; F. Geisenbauers Brandhaus; G. Störmers Mälzhaus; H. Mengers Grund; I. Boye Grund; K. Geisenbauers Grund; Cikowsky Grund; M.N. Scharfrichters Wohnung; O. Neckel; P. Krämer; Q. Abgebrantes Mälzhaus [M.N.O.P.Q] Kathen so an der Stadt Mauer angeflickt sind und wegen Feuer Gefahr ohne dem weg müssen.
Author: unknown.
The State Archives in Gdańsk, ref. no. 9,2/913.
10. **Tczew. The plan of the town and its vicinity, 1889–1890 (excerpt).**
Scale: ca. 1:12 500; the linear scale 2500 m = 20 cm.
Multicolour drawing, paper, dimensions: 96,00 x 107,00 cm.
Title: *Plan der Umgegend von Dirschau. Bearbeitet im Winter 1889/90 nach der im Herbst 1889 revidirten und durch Neu-Aufnahmen vervollständigten Generalstabs-Aufnahme aus den Jahren 1860–1862.*
Author: Klutentreler, Fortifikations-Bureau Assistent.
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, ref. no. XI. HA, A 70777.
11. **Tczew. Plan miasta, 1904.**
Scale: 1:2 500.
Black and white print, paper, dimensions: 94,5 x 67,00 cm.
Title: *Plan der Stadt Dirschau und Umgebung, gefertigt nach verschiedenen Plänen und Handzeichnungen sowie eigenen Messungen.*
Author: Hinz, Stadtbaumeister. Stich und Druck der A-G für mechanische Kartographie, Köln.
The State Archives in Gdańsk, ref. no. 10/1126, nr 608.
12. **Tczew. Plan miasta, 1931.**
Scale: 1: 2 500.
Black and white drawing, paper, dimensions: 88,5 x 55,00 cm.
Title: *Plan miasta Tczewa wykonany w zakładach miejskich w roku 1931 na podstawie planu z roku 1905 z uwzględnieniem zmian zaszłych od 1.X.1931 roku.*
Author: J. Morawski, Director of the Municipal Company in Tczew.
The State Archives in Gdańsk, ref. no. 10/1126, no. 607.
13. **Tczew. Panorama of the city from the east, 1855.**
Lithography, paper, dimensions: 20,00 x 13,00 cm.
Author: C.A.Mann, druk: Lithographisches Institut, Constantin Gustav Kanter, Marienwerder (Kwidzyn) 1855.
The Malbork Castle Museum, ref. no. MZM R/63.
14. **Tczew. Orthophotomap, 2016.**
Scale: 1:10 000.
Pixel: 50 cm.
Data obtained from the Central Office of Geodesy and Cartography.
15. **Tczew. Topographic map, 1999/2000.**
Scale: 1:10 000.
Data obtained from the Central Office of Geodesy and Cartography.
16. **Tczew. Aerial photograph 2013.**
Pixel: 37 cm.
Data obtained from the Central Office of Geodesy and Cartography.
17. **Tczew from the bird's eye view, 2019. Photographed by Wiesław Stępień.**
 - 17.1. **Tczew – view from the north.** In the foreground: the railroad bridge and the road bridge and railroad infrastructure, in the center: the former Dworcowe Suburb and the Old Town, in the background: the park and the Estate Za Parkiem.
 - 17.2. **Tczew – view from the east.** In the foreground the embankment on the Vistula River. In the background former Dominican church, parish church and Old Town.
 - 17.3. **Tczew – view from the south.** In the foreground, Wąska Street (former Urlice). In the center: the Old Town, on the left the former Gdańskie Suburb, in the background the former Dworcowe Suburb.
 - 17.4. **Tczew – from the northern side.** In the foreground Vistula Fens and Zatorze settlement, in the center the railroad station, in the background: the New Town settlement and St. Joseph's Church.

WYKAZ ILUSTRACJI I TABEL

- Okładka: Tczew. Widok na miasto od strony wschodniej, *Dirschau eine Stadt an der Weichsel* [w:] Ch. Hartknoch, *Alt und neues Preussen oder preussischer Historien zwey Theile....*, Frankfurt 1684, s. 436: (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. Pol.7.III.138)
- 1. Układ arkuszy mapy katastralnej 1881–1886 (Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie)
- 2. Plan miasta Tczewa w okresie rządów zakonu niemieckiego (1308–1454) według Ireneusza Modzelewskiego (na podstawie: R. Landowski, *Tczew w czasie i przestrzeni*, Tczew 2008, il. 27, s. 49); 1 – Brama Wysoka; 2 – ratusz; 3 – pręgierz; 4 – Brama Wodna; 5 – Baszta Wodna; 6 – Brama Malborska; 7 – zamek; 8 – klasztor dominikanów; 9 – kościół parafialny; 10 – Baszta Klesza; 11 – Brama Młyńska; 12 – baszty i spichlerze
- 3. Tczew. Plan miasta i fortyfikacji 1627, według Isreala Hoppego (Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 492, nr 654, s. 296)
- 4. Tczew. Widok na miasto od strony zachodniej około 1627–1628, Abraham Boot, *Journal van de legatte gedaen in de jaren 1627 en 1628*, Amsterdam 1632 (Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. I/63a/503)
- 5. Tczew. Plan miasta z połowy XIX w. według Kawerau (E. Klob, *Das Grundbuch der Stadt Dirschau*, Danzig 1929, s. XIV)
- 6. Plan wsi Małe Czyżykowo i Duże Czyżykowo 1820 (fragment mapy „Plan von dem Theil Weichsel Strohm”, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. XI. HA. C 50585)
- 7. Tczew. Budynek dawnego sądu grodzkiego 1847–1878, obecnie Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta, ul. J. Dąbrowskiego, 1939–1944 (postcard, wyd. Kunstanstalt Stengel & Co. G.m.b.H., Dresden, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, ref. no. Poczt142, zbiór T. Spionek)
- 8. Tczew. Budynek Starostwa (Kreishaus), ca. 1909/1910 (postcard, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, ref. no. Poczt266, zbiór Stanisława Zaczynskiego)
- 9. Tczew. Budynek poczty 1905–1906, ul. J. Dąbrowskiego, ca. 1914 (Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, ref. no. Poczt115, zbiór T. Spionek)
- 10. Tczew. Most drogowy i most kolejowy, ca. 1900–1908 (postcard, wyd. Reinicke & Rubin, Magdeburg, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, ref. no. Poczt101, zbiór T. Spionek)
- 11. Tczew. Dworzec kolejowy, tzw. „stary dworzec”. ok. 1901 (postcard, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie Poczt735, zbiór Ireneusz Dunajski)
- 12. Tczew. Parowa Fabryka Wódek i Likierów, obecnie ulica Chopina 12–13, 1891 (postcard, współczesna kopia, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, ref. no. VI3c-1054/RZS)
- 13. Tczew. Budynek przy ul. Sobieskiego 10, pierwotnie fabryka maszyn rolniczych ok. 1900, od 1929 Szkoła Rzemieślniczo-Przemysłowa, ok. 1950 (fotografia, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie ref. no. XI5c-11254)
- 14. Tczew. Widok miasta od strony południowo-zachodniej, na pierwszym planie dawna fabryka wyrobów metalowych H. Kelch, obecnie Muzeum Wisły, foto Stanisław Zaczynski (fotografia, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie ref. no. XV2b-1009/RZS)
- 15. Tczew. Nowe Miasto, obecnie ulica Sobieskiego (wcześniej Goßlerstrasse), 1912–1920 (postcard, ed. Geschw. Ladwig, Tczew, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie ref. no. Poczt173, zbiór T. Spionek)
- 16. Tczew. Widok na nabrzeże Wisły i mosty, na pierwszym planie tartak parowy i przystań przeładunku drewna, 1906 (postcard, ed. Reinicke & Rubin, Magdeburg, ref. no. Poczt561, zbiór Ireneusz Dunajski)
- 17. Tczew. Budynek szkolny przy ulicy Szkoły Morskiej 1, 1912–1914 szkoła żeńska, 1920–1939 Szkoła Morska, ca. 1912–1914 (postcard, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, ref. no. Poczt138 zbiór T. Spionek)
- 18. Tczew. Panorama miasta od strony nowo założonego parku, ok. 1900–1916 (Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, Poczt548 zbiór Ireneusz Dunajski)
- 19. Tczew. Budowa portu, na pierwszym planie stanowiska do załadunku węgla, ok. 1924, foto Stafański (ed. Józef Kopyński, Tczew, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, ref. no. Poczt197 zbiór T. Spionek)

20. Tczew. Dawna szkoła niemiecka (Eichendorfschule), obecnie Zespół Szkół Technicznych, przy ul. Parkowej 1, 1936—1944 (postcard, ed. Foto-Sönnke, Danzig, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, ref. no. Pocz347, kolekcja Stanisława Zaczyńskiego)
21. Tczew. Plan miasta, ok. 1929 (Plany przeglądowe miast polskich. Seria pierwsza, wyd. A. Kuncewicz, Warszawa 1929, s. LXXX): 1 – elektrownia; 2 – gimnazjum; 3 – szpital; 4 – kościół katolicki; 5 – szkoła; 6 – kościół ewangelicki; 7 – poczta; 8 – wodociąg; 9 – szkoła, 10 – gazownia.
22. Tczew. Ulica Baldowska, w głębi, po lewej stronie Osiedle za Parkiem, 1939–1944 (postcard, ed. Foto-Sönnke, Danzig, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, ref. no. Pocz344,)
23. Tczew. Zniszczone mosty na Wiśle, z lewej strony most kolejowy, z prawej strony most drogowy, 1939, zdjęcie Foto-Luban (Muzeum Wisły w Tczewie, ref. no. FS 1569)
24. Tczew. Widok z lotu ptaka na Osiedle Prątnica i Osiedle Garnuszewskiego, 1992, zdjęcie Stanisław Zaczyński (Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, ref. no. VI2a-7611/RZS)
25. Tczew. Bloki mieszkalne przy ul. Żwirki na Osiedlu Suchostrzygi, 1988, zdjęcie Stanisław Zaczyński (Muzeum Wisły w Tczewie, zbiór Stanisława Zaczyńskiego, ref. no. FS 671/112)
26. Tczew, Osiedle Czyżykowo, bloki mieszkalne przy ulicy Konarskiego, lata 70. XX wieku (fotografia Leon Wawrzyniak, (Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, ref. no.K260 / 58 jpg)

* * *

Tabela 1. Liczba nieruchomości (parcel/ domów) w Tczewie w XIII–XX w.

Tabela 2. Liczba mieszkańców Tczewa w XIII–XX w.

LIST OF FIGURES AND TABLES

- On the cover: Tczew. View of the town from the East, *Dirschau eine Stadt an der Weichsel* [in:] Ch. Hartknoch, *Alt und neues Preussen oder preussischer Historien zwey Theile....*, Frankfurt 1684, s. 436 (University Library in Toruń, ref. no., Pol.7.III.138)
- 1. Sheet layout of the cadastral map 1881–1886 (Alexander Skultet Municipal Public Library in Tczew).
- 2. Plan of the town of Tczew during the period of Teutonic Order rule (1308–1454) according to Ireneusz Modzelewski (based on: R. Landowski, *Tczew w czasie i przestrzeni*, Tczew 2008, il. 27, p. 49); 1 – Wysoka Gate; 2 – Town Hall; 3 – Pillory; 4 – Wodna Gate; 5 – Wodna Tower; 6 – Malbork Gate; 7 – Castle; 8 – Dominican Monastery; 9 – Parish Church; 10 – Klesza Tower; 11 – Młyńska Gate; 12 – Towers and granaries
- 3. Tczew. Plan of the town and fortifications 1627, according to Isreal Hoppe (State Archives in Gdańsk, ref. no. 492, no. 654, p. 296)
- 4. Tczew. View of the town from the west ca. 1627–1628, Abraham Boot, *Journal van de legatte gedaen in de jaren 1627 en 1628*, Amsterdam 1632 (State Archives in Gdańsk, ref. no. I/63a/503)
- 5. Tczew. Plan of the city from the mid-19th century according to Kawerau (E. Kloß, *Das Grundbuch der Stadt Dirschau*, Danzig 1929, p. XIV)
- 6. Plan of the villages of Małe Czyżykowo and Duże Czyżykowo 1820 (fragment of the map “Plan von dem Theil Weichsel Strohm”, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, ref. no. XI. HA. C 50585)
- 7. Tczew. Building of the former court 1847–1878, now Municipal Public Library, J. Dąbrowski Street, 1939–1944 (postcard, ed. Kunstanstalt Stengel & Co. G.m.b.H., Dresden, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt142, collection of T. Spionek)
- 8. Tczew. District administration building (Kreishaus), ca. 1909/1910, ca. 1909/1910 (postcard, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt266, collection of Stanisława Zaczynskiego)
- 9. Tczew. Post office building 1905–1906, J. Dąbrowski Street, ca. 1914 (Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt115, collection of T. Spionek)
- 10. Tczew. Road bridge and railroad bridge, ca. 1900–1908 (postcard, ed. Reinicke & Rubin, Magdeburg, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt101, collection of T. Spionek)
- 11. Tczew. Railroad station, the so-called “old station”. ca. 1901 (postcard, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt735, collection of Ireneusz Dunajski)
- 12. Tczew. The Steam Vodka and Liquor Factory, now 12–13 Chopina Street, 1891 (postcard, contemporary copy, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. VI3c-1054/RZS)
- 13. Tczew. Building at Sobieskiego Street no. 10, originally an agricultural machinery factory circa 1900, from 1929 Craft and Industrial School, circa 1950 (photo, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew ref. no. XI5c-11254)
- 14. Tczew. View of the city from the southwest, in the foreground the former H. Kelch metalware factory, now the Vistula Museum, photo by Stanisław Zaczynski (photo, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew ref. no. XV2b-1009/RZS)
- 15. Tczew. New Town, now Sobieski Street (formerly Goßlerstrasse), 1912–1920 (postcard, ed. Geschw. Ladwig, Tczew, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew ref. no. Poczt173, collection of T. Spionek)
- 16. Tczew. View of the Vistula River quay and bridges, steam sawmill and timber loading dock in the foreground, 1906 (postcard, ed. Reinicke & Rubin, Magdeburg, ref. no. Poczt561, collection of Ireneusz Dunajski)
- 17. Tczew. School building at Szkoły Morskiej Street no. 1, 1912–1914 female school, 1920–1939 Maritime School, 1912–1914 (postcard, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt138 collection of T. Spionek)
- 18. Tczew. Panorama of the town from the side of the newly established park, ca. 1900–1916 (Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, Poczt548 collection of Ireneusz Dunajski)
- 19. Tczew. Construction of the port, in the foreground coal loading stations, ca. 1924, foto by Stefański (ed. Józef Kopczyński, Tczew, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt197 collection of T. Spionek)

20. Tczew. The former German school (Eichendorfschule), now the Technical School Complex, at 1 Parkowa Street, 1936–1944 (postcard, ed. Foto-Sönnke, Danzig, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Pocz347, kolekcja Stanisława Zaczyńskiego)
21. Tczew. Town plan, ca. 1929 (*Plany przeglądowe miast polskich. Seria pierwsza*, ed. by A. Kuncewicz, Warsaw 1929, p. LXXX): 1 – power plant; 2 – gymnasium; 3 – hospital; 4 – Catholic church; 5 – school; 6 – Evangelical church; 7 – post office; 8 – waterworks; 9 – school, 10 – gasworks
22. Tczew. Baldowska Street, in the background, on the left, the Osiedle za Parkiem (Estate behind the Park), 1939–1944 (postcard, ed. Foto-Sönnke, Danzig, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Pocz344)
23. Tczew. Destroyed bridges on the Vistula River, railroad bridge on the left, road bridge on the right, 1939, photo by Foto-Luban (Vistula River Museum in Tczew, ref. no. FS 1569)
24. Tczew. A bird's eye view of the Prątnica Estate and the Garnuszewski Estate, 1992, photo by Stanisław Zaczyński (Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. VI2a-7611/RZS)
25. Tczew. Residential blocks on Żwirki Street in Suchostrzygi Housing Estate, 1988, photo by Stanisław Zaczyński (Vistula Museum in Tczew, collection of Stanisława Zaczyńskiego, ref. no. FS 671/112)
26. Tczew, Czyżykowo estate, Residential blocks on Konarskiego Street, 1970s, photo by Leon Wawrzyniak, (Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no.K260 / 58 jpg)

* * *

Table 1. Number of real estates (plots/houses) in Tczewa in the 13th–20th c.

Table 2. The population of Tczew 13th–20th

ATLAS HISTORYCZNY
MIAST POLSKICH

Redaktor ROMAN CZAJA

TOM I

THE HISTORICAL ATLAS
OF POLISH TOWNS

Editor ROMAN CZAJA

FASCICLE I

PRUSY KRÓLEWSKIE I WARMIA

Redakcja historyczna ROMAN CZAJA
Redakcja kartograficzna RADOSŁAW GOLBA

ZESZYT 10

ROYAL PRUSSIA AND ERMLAND

Historical editing ROMAN CZAJA
Cartographic editing RADOSŁAW GOLBA

VOLUME 10

TCZEW

A L B U M

Autorzy

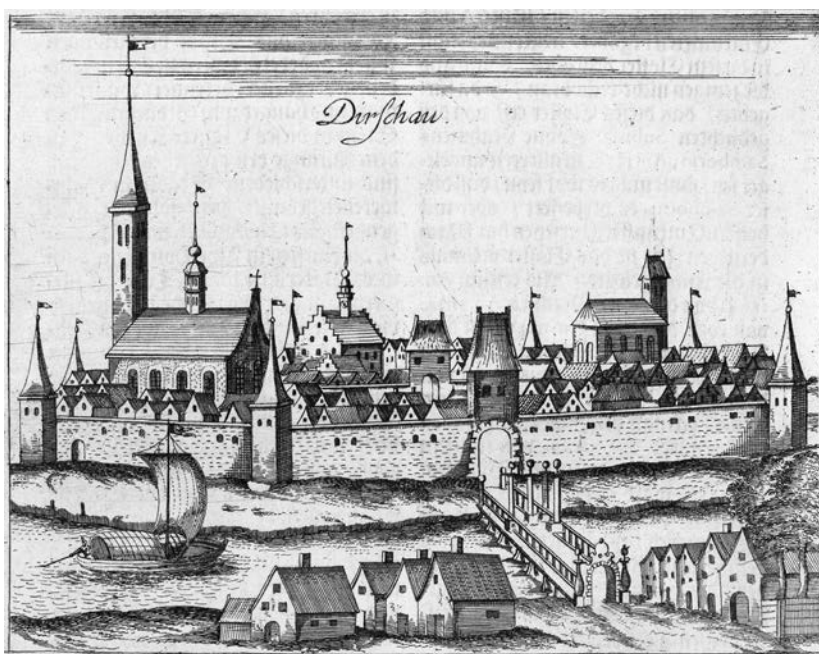
ROMAN CZAJA, RADOSŁAW GOLBA
AGNIESZKA PILARSKA

Tłumaczenie na język angielski
ANNA MALESZKA

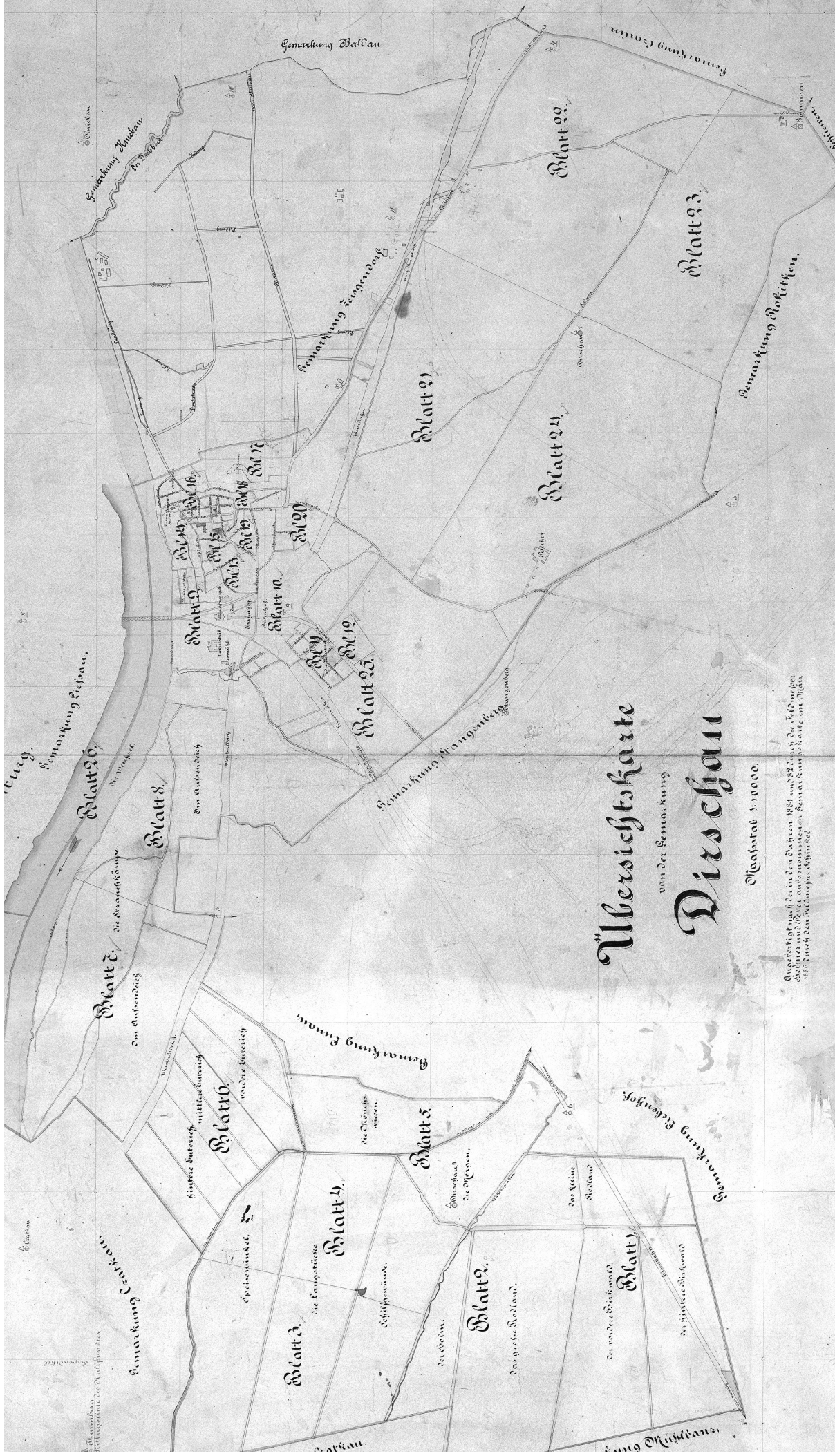
Authors

ROMAN CZAJA, RADOSŁAW GOLBA
AGNIESZKA PILARSKA

English translation
ANNA MALESZKA

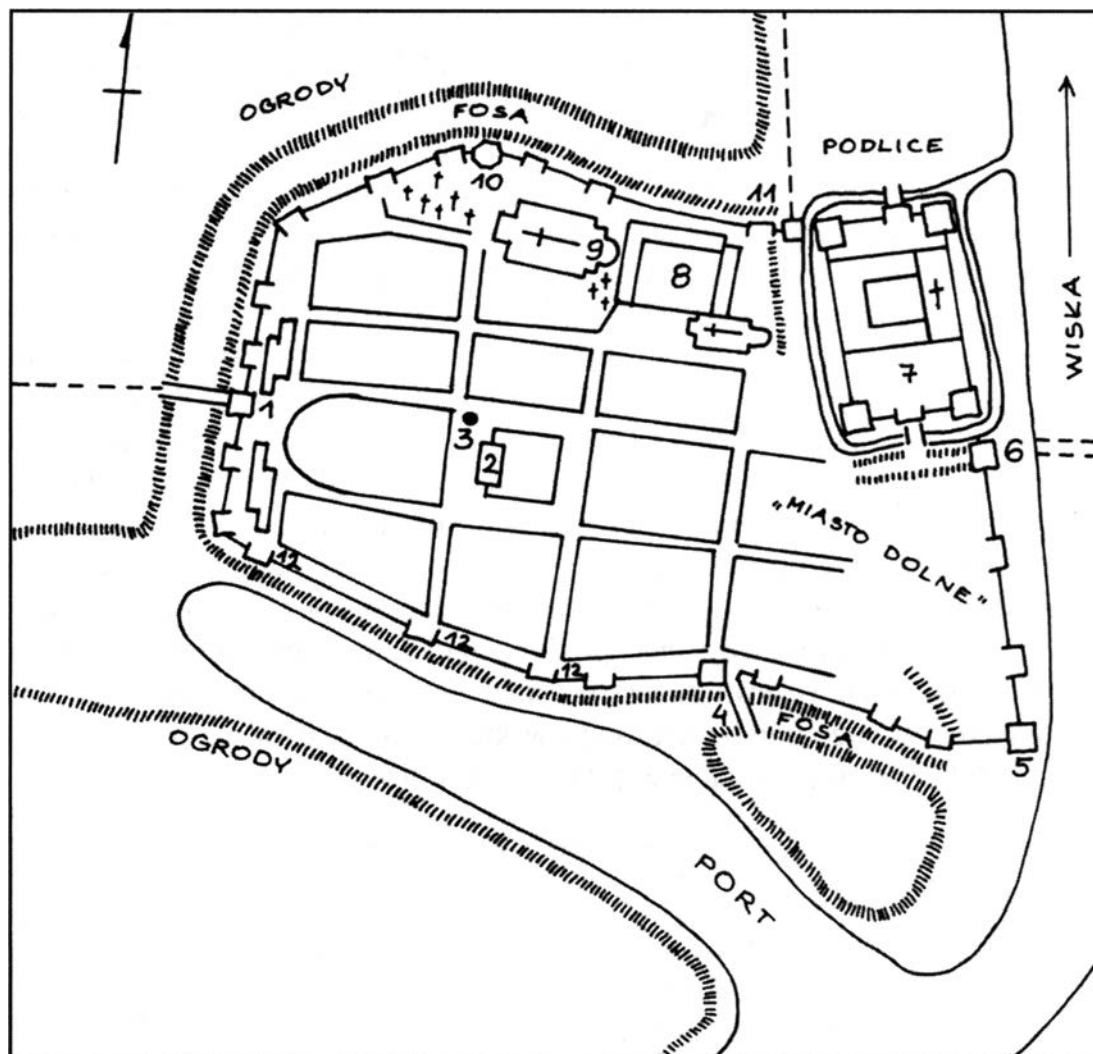

TORUŃ 2024

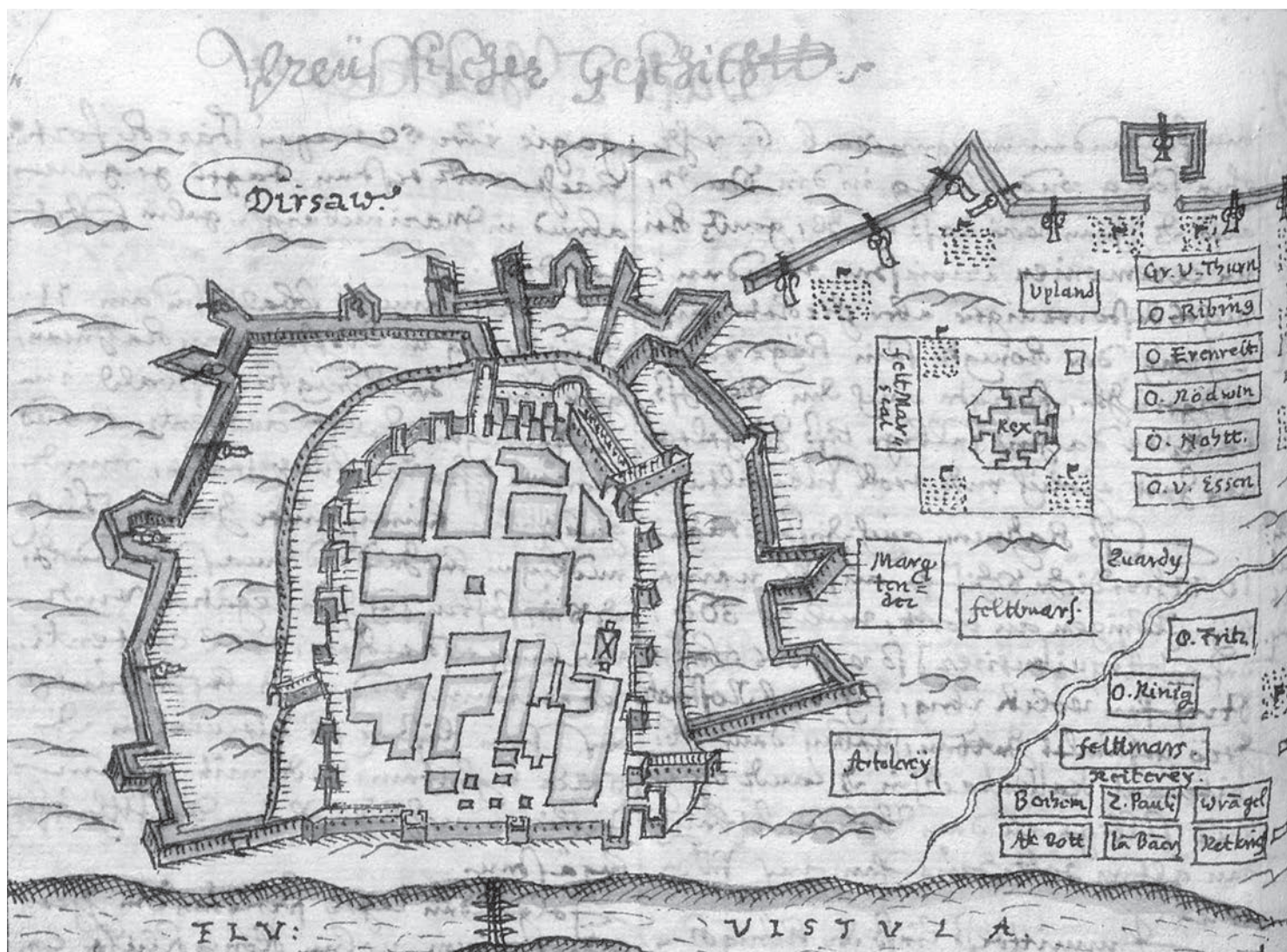

II. 1. Układ arkuszy mapy katastralnej 1881-1886 (Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie)

II. 1. Sheet layout of the cadastral map 1881-1886 (Alexander Skultet Municipal Public Library in Tczew).

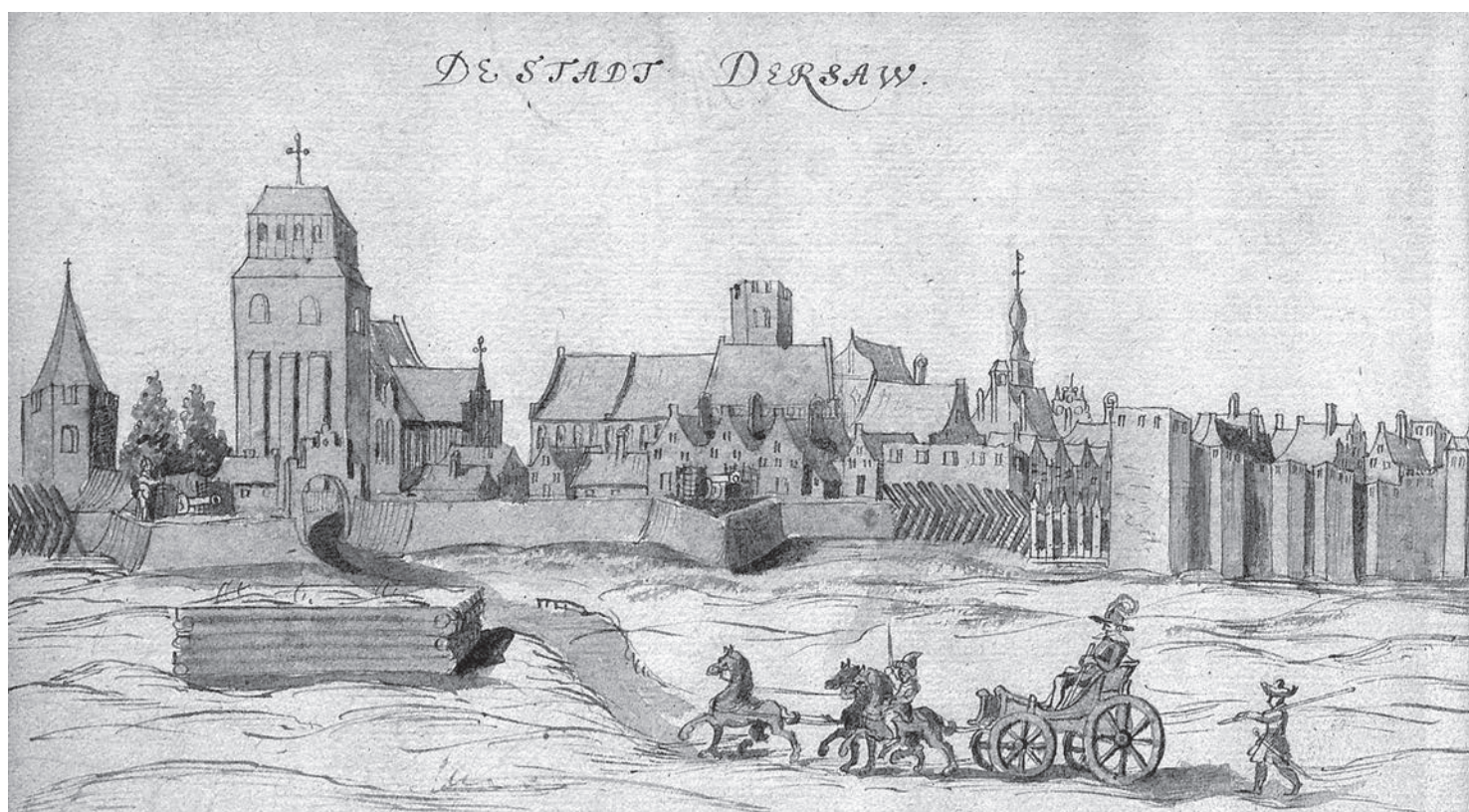

- Il. 2. Plan miasta Tczewa w okresie rządów zakonu niemieckiego (1308–1454) według Ireneusza Modzelewskiego (na podstawie: R. Landowski, *Tczew w czasie i przestrzeni*, Tczew 2008, il. 27, s. 49); 1 – Brama Wysoka; 2 – ratusz; 3 – pręgierz; 4 – Brama Wodna; 5 – Baszta Wodna; 6 – Brama Malborska; 7 – zamek; 8 – klasztor dominikanów; 9 – kościół parafialny; 10 – Baszta Klesza; 11 – Brama Młyńska; 12 – baszty i spichlerze
- Il. 2. Plan of the town of Tczew during the period of Teutonic Order rule (1308–1454) according to Ireneusz Modzelewski (based on: R. Landowski, *Tczew w czasie i przestrzeni*, Tczew 2008, il. 27, p. 49); 1 – Wysoka Gate; 2 – Town Hall; 3 – Pillory; 4 – Wodna Gate; 5 – Wodna Tower; 6 – Malbork Gate; 7 – Castle; 8 – Dominican Monastery; 9 – Parish Church; 10 – Klesza Tower; 11 – Młyńska Gate; 12 – Towers and granaries

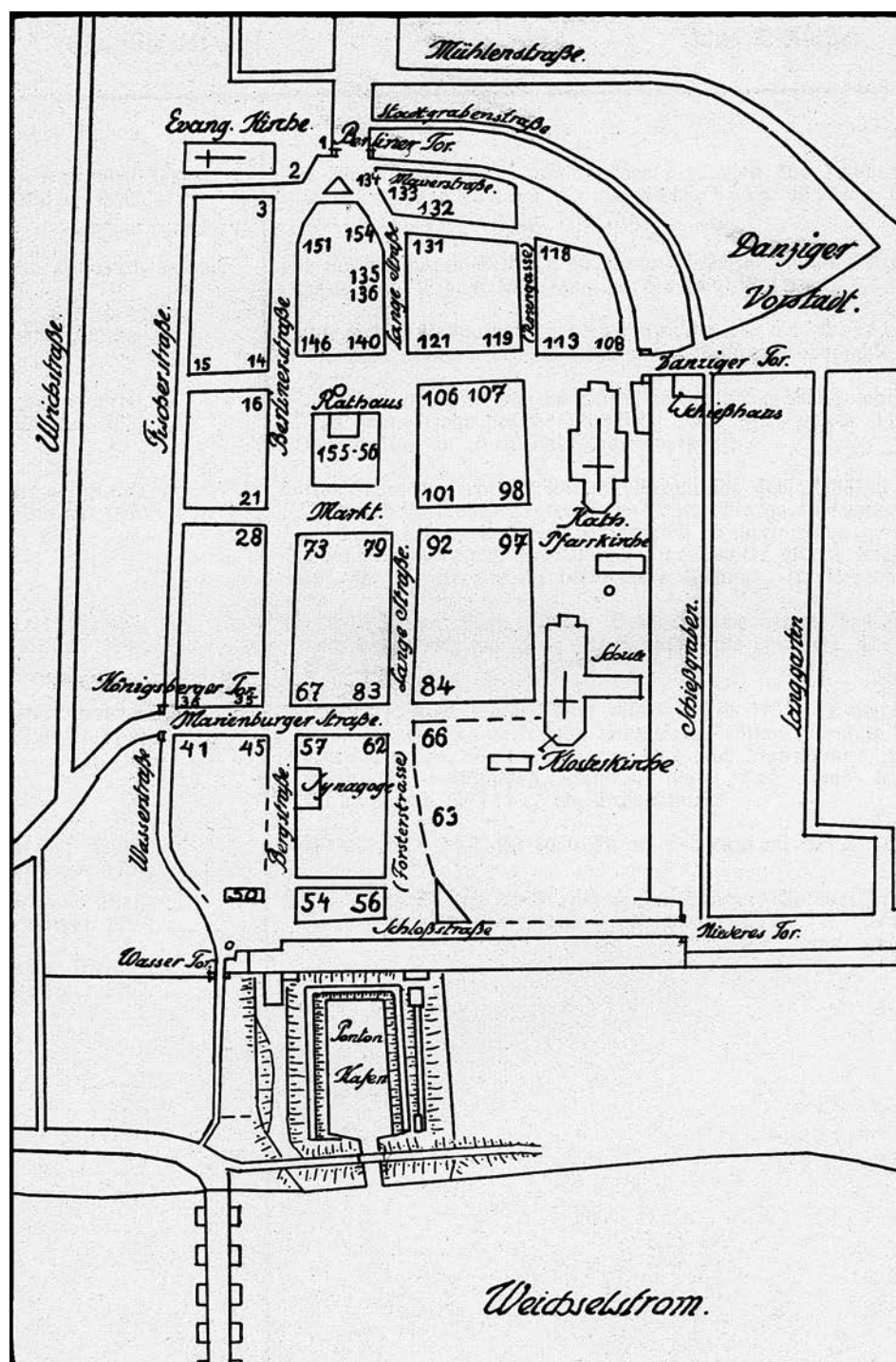
Il. 3. Tczew. Plan miasta i fortyfikacji 1627, według Isreal Hoppego (Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 492, nr 654, s. 296)

Il. 3. Tczew. Plan of the town and fortifications 1627, according to Isreal Hoppe (State Archives in Gdańsk, ref. no. 492, no. 654, p. 296)

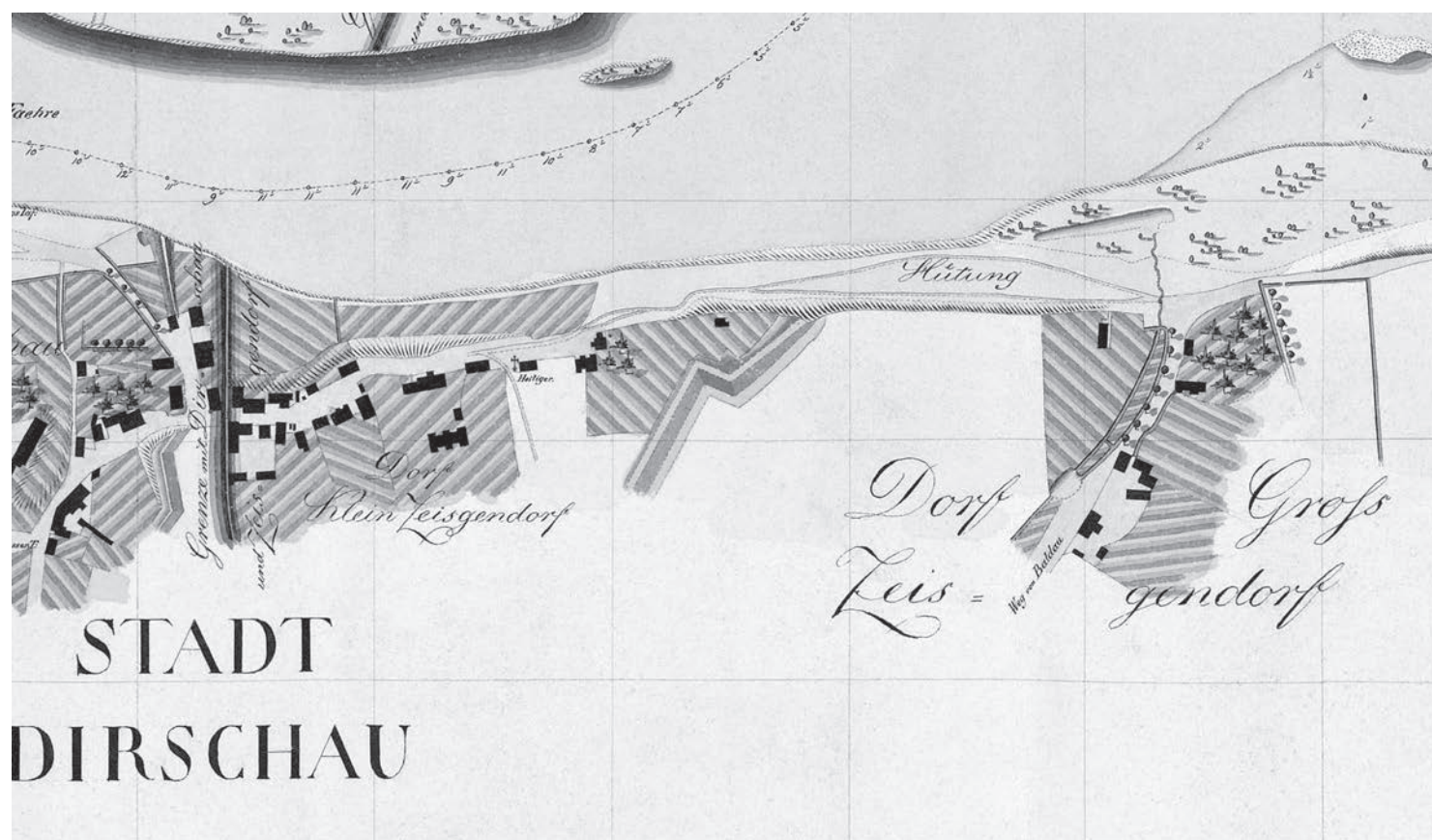

Il. 4. Tczew. Widok na miasto od strony zachodniej około 1627-1628, Abraham Boot, *Journal van de legatte gedaen in de jaren 1627 en 1628*, Amsterdam 1632 (Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. I/63a/503)

Il. 4. Tczew. View of the town from the west ca. 1627-1628, Abraham Boot, *Journal van de legatte gedaen in de jaren 1627 en 1628*, Amsterdam 1632 (State Archives in Gdańsk, ref. no. I/63a/503)

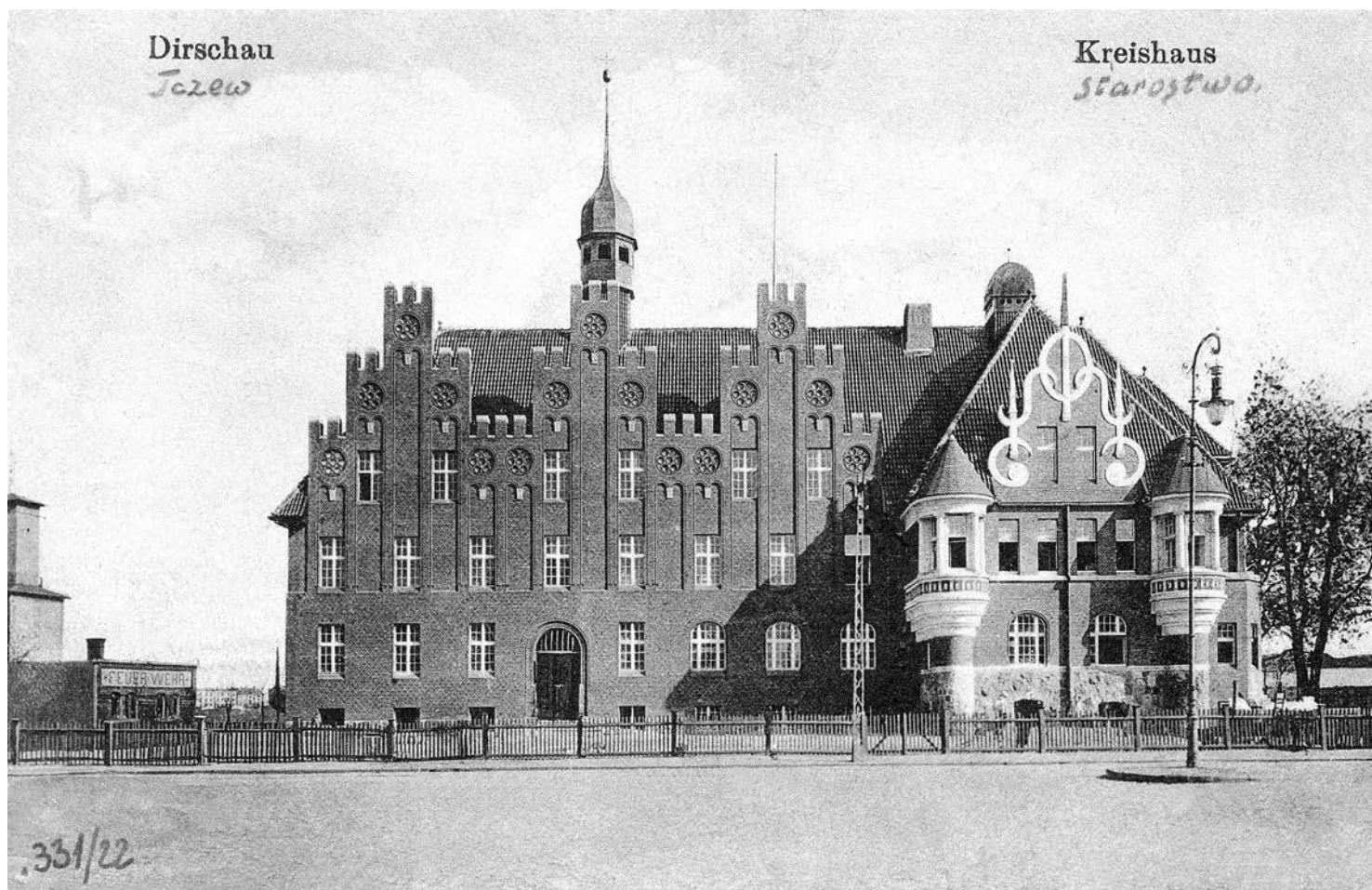
- Il. 5. Tczew. Plan miasta z połowy XIX w. według Kawerau (E. Kłöß, *Das Grundbuch der Stadt Dirschau*, Danzig 1929, s. XIV)
- Il. 5. Tczew. Plan of the city from the mid-19th century according to Kawerau (E. Kłöß, *Das Grundbuch der Stadt Dirschau*, Danzig 1929, p. XIV)

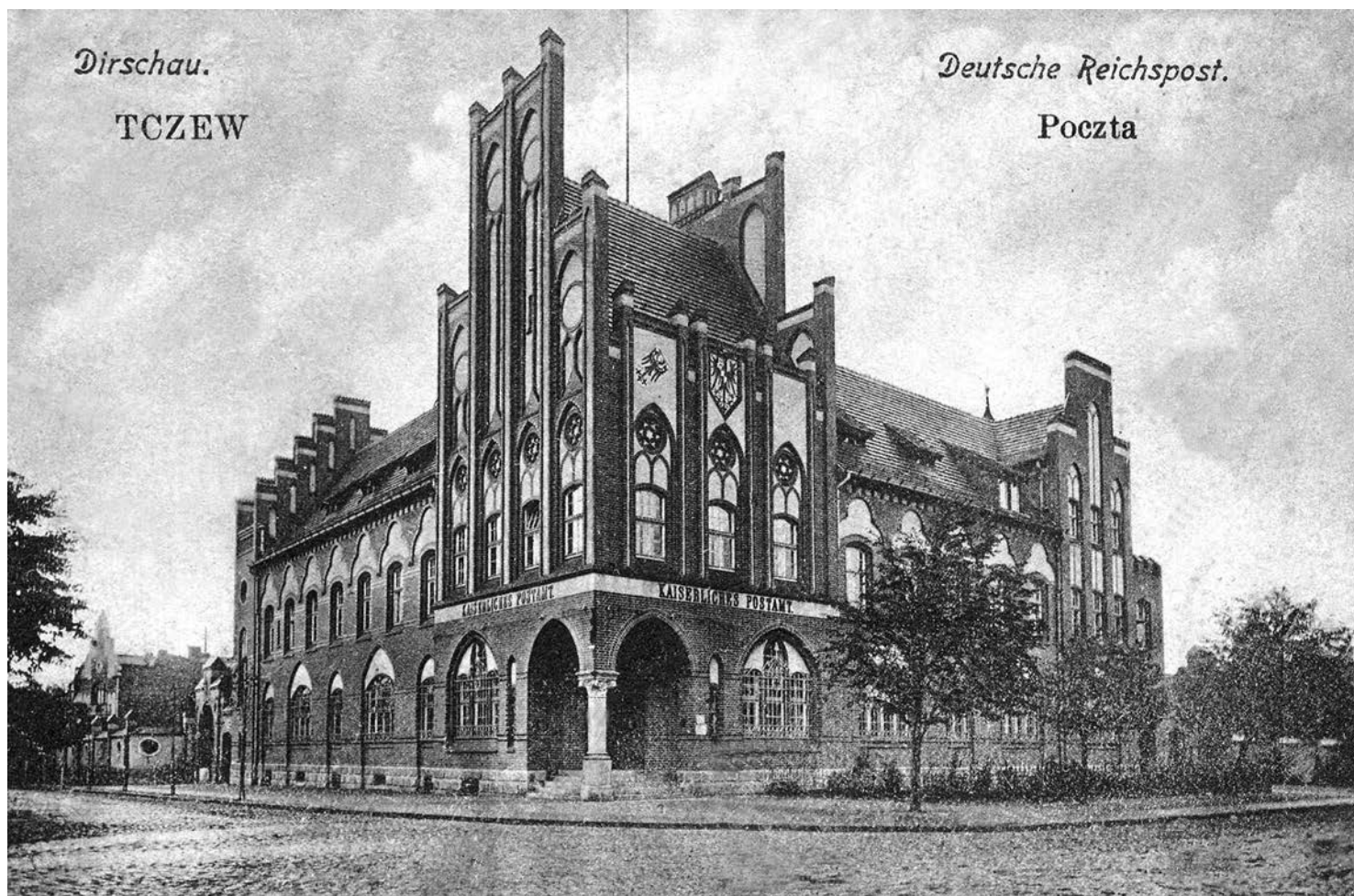
- Il. 6. Plan wsi Male Czyżykovo i Duże Czyżykovo 1820 (fragment mapy „Plan von dem Theil Weichsel Strohm”, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. XI. HA. C 50585)
- Il. 6 Plan of the villages of Male Czyżykovo and Duże Czyżykovo 1820 (fragment of the map “Plan von dem Theil Weichsel Strohm”, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, ref. no. XI. HA. C 50585)

- Il. 7. Tczew. Budynek dawnego sądu grodzkiego 1847–1878, obecnie Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skultet, ul. J. Dąbrowskiego, 1939-1944 (postcard, wyd. Kunstanstalt Stengel & Co. G.m.b.H., Dresden, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, ref. no. Poczt142, zbiór T. Spionek)
- Il. 7. Tczew. Building of the former court 1847–1878, now Municipal Public Library, J. Dabrowski Street, 1939-1944 (postcard, ed. Kunstanstalt Stengel & Co. G.m.b.H., Dresden, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt142, collection of T. Spionek)

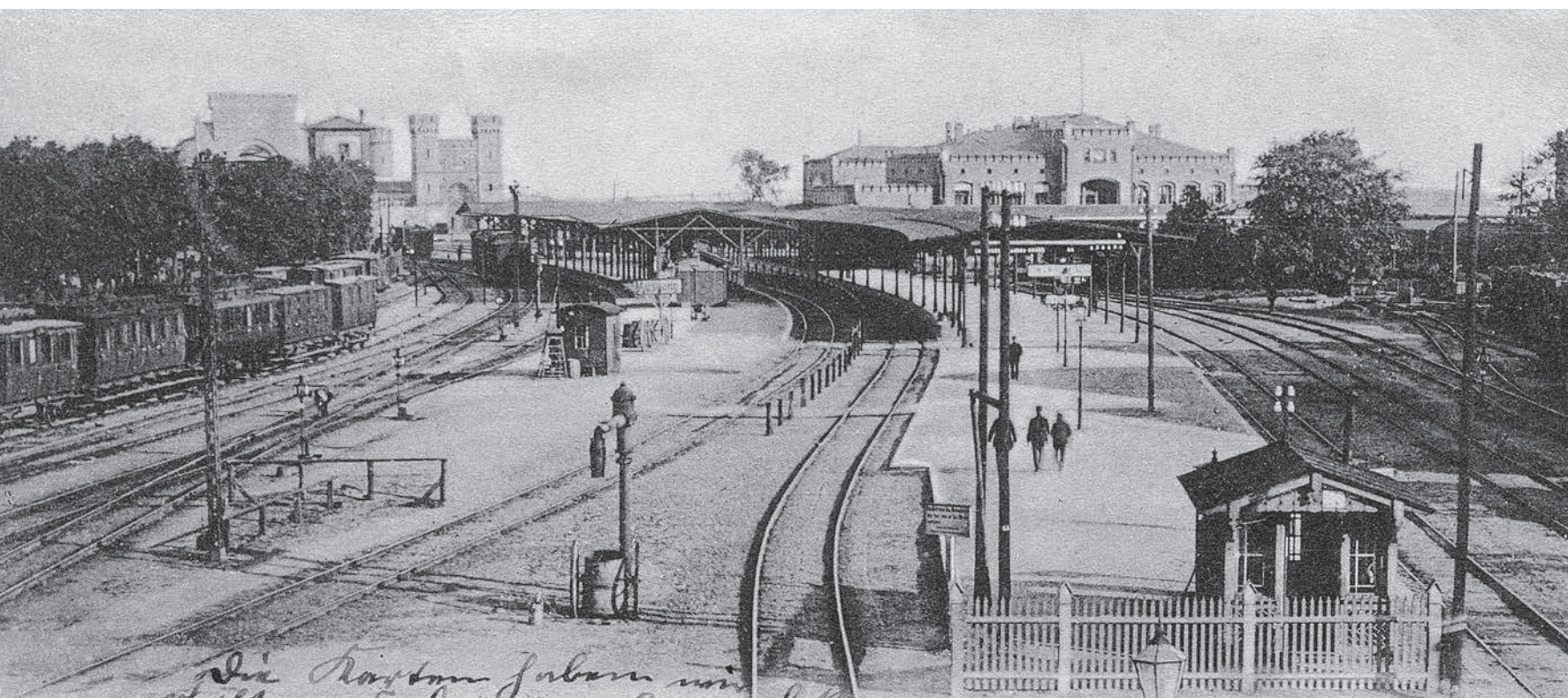
- Il. 8. Tczew. Budynek Starostwa (Kreishaus), ca. 1909/1910 (postcard, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, ref. no. Poczt266, zbiór Stanisława Zaczynskiego)
- Il. 8. Tczew. District administration building (Kreishaus), ca. 1909/1910, ca. 1909/1910 (postcard, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt266, collection of Stanisława Zaczynskiego)

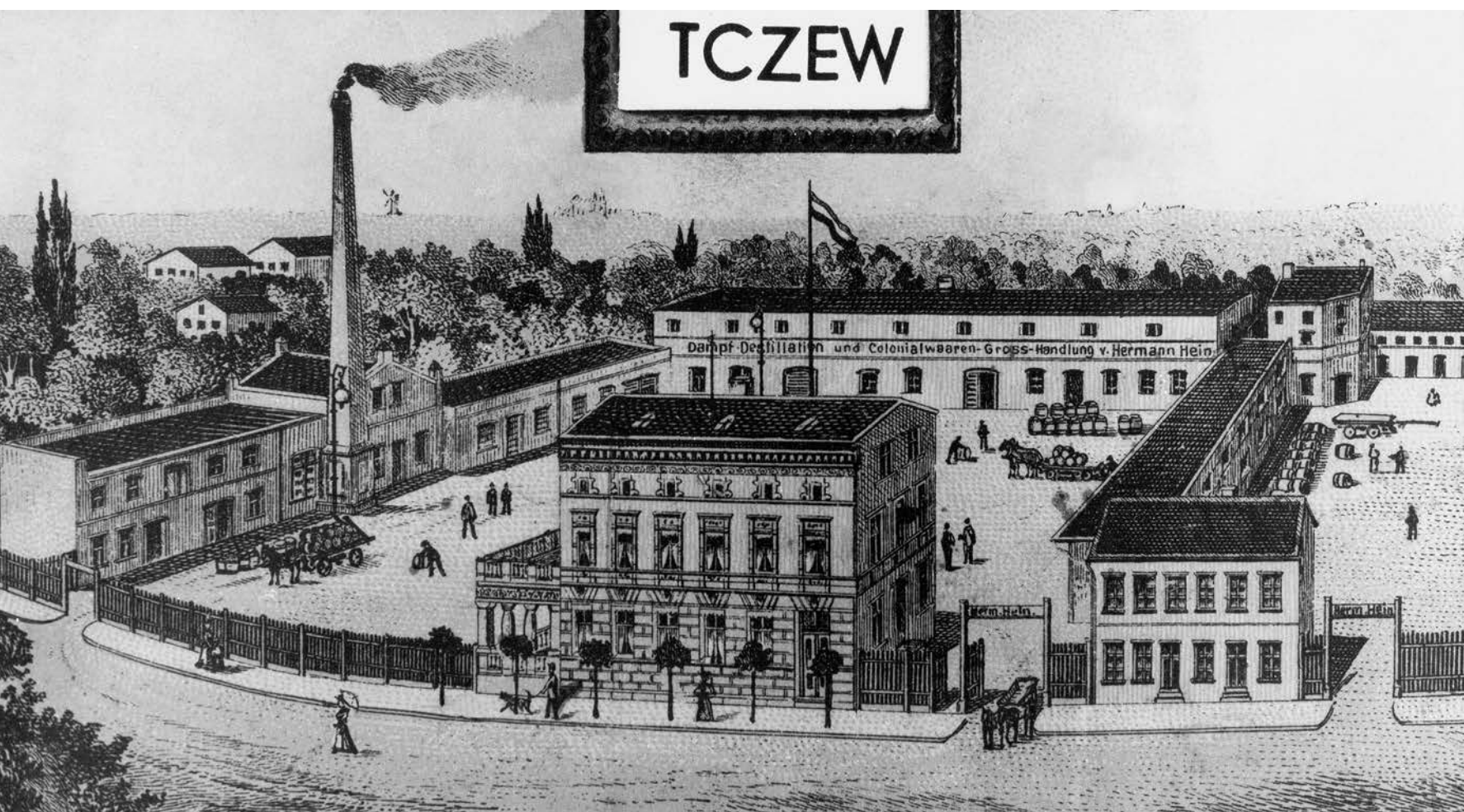
- Il. 9. Tczew. Budynek poczty 1905–1906, ul. J. Dąbrowskiego, ca. 1914 (Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, ref. no. Poczt115, zbiór T. Spionek)
- Il. 9. Tczew. Post office building 1905–1906, J. Dabrowski Street, ca. 1914 (Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt115, collection of T. Spionek)

- Il. 10. Tczew. Most drogowy i most kolejowy, ca. 1900–1908 (postcard, wyd. Reinicke & Rubin, Magdeburg, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, ref. no. Poczt101, zbiór T. Spionek)
- Il. 10. Tczew. Road bridge and railroad bridge, ca. 1900–1908 (postcard, ed. Reinicke & Rubin, Magdeburg, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt101, collection of T. Spionek)

- Il. 11. Tczew. Dworzec kolejowy, tzw. „stary dworzec”. ok. 1901 (postcard, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie Poczt735, zbiór Ireneusz Dunajski)
- Il. 11. Tczew. Railroad station, the so-called “old station”. ca. 1901 (postcard, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt735, collection of Ireneusz Dunajski)

Il. 12. Tczew. Parowa Fabryka Wódek i Likierów, obecnie ulica Chopina 12-13, 1891 (postcard, współczesna kopia, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, ref. no. VI3c-1054/RZS)

12. Tczew. The Steam Vodka and Liquor Factory, now 12-13 Chopina Street, 1891 (postcard, contemporary copy, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. VI3c-1054/RZS)

Il. 13. Tczew. Budynek przy ul. Sobieskiego 10, pierwotnie fabryka maszyn rolniczych ok. 1900, od 1929 Szkoła Rzemieślniczo- Przemysłowa, ok. 1950 (fotografia, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie ref. no. XI5c-11254)

Il. 13. Tczew. Building at Sobieskiego Street no. 10, originally an agricultural machinery factory circa 1900, from 1929 Craft and Industrial School, circa 1950 (photo, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew ref. no. XI5c-11254)

- Il. 14. Tczew. Widok miasta od strony południowo-zachodniej, na pierwszym planie dawna fabryka wyrobów metalowych H. Kelch, obecnie Muzeum Wisły, foto Stanisław Zaczyński (fotografia, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie ref. no. XV2b-1009/RZS)
- Il. 14. Tczew. View of the city from the southwest, in the foreground the former H. Kelch metalware factory, now the Vistula Museum, photo by Stanisław Zaczyński (photo, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew ref. no. XV2b-1009/RZS)

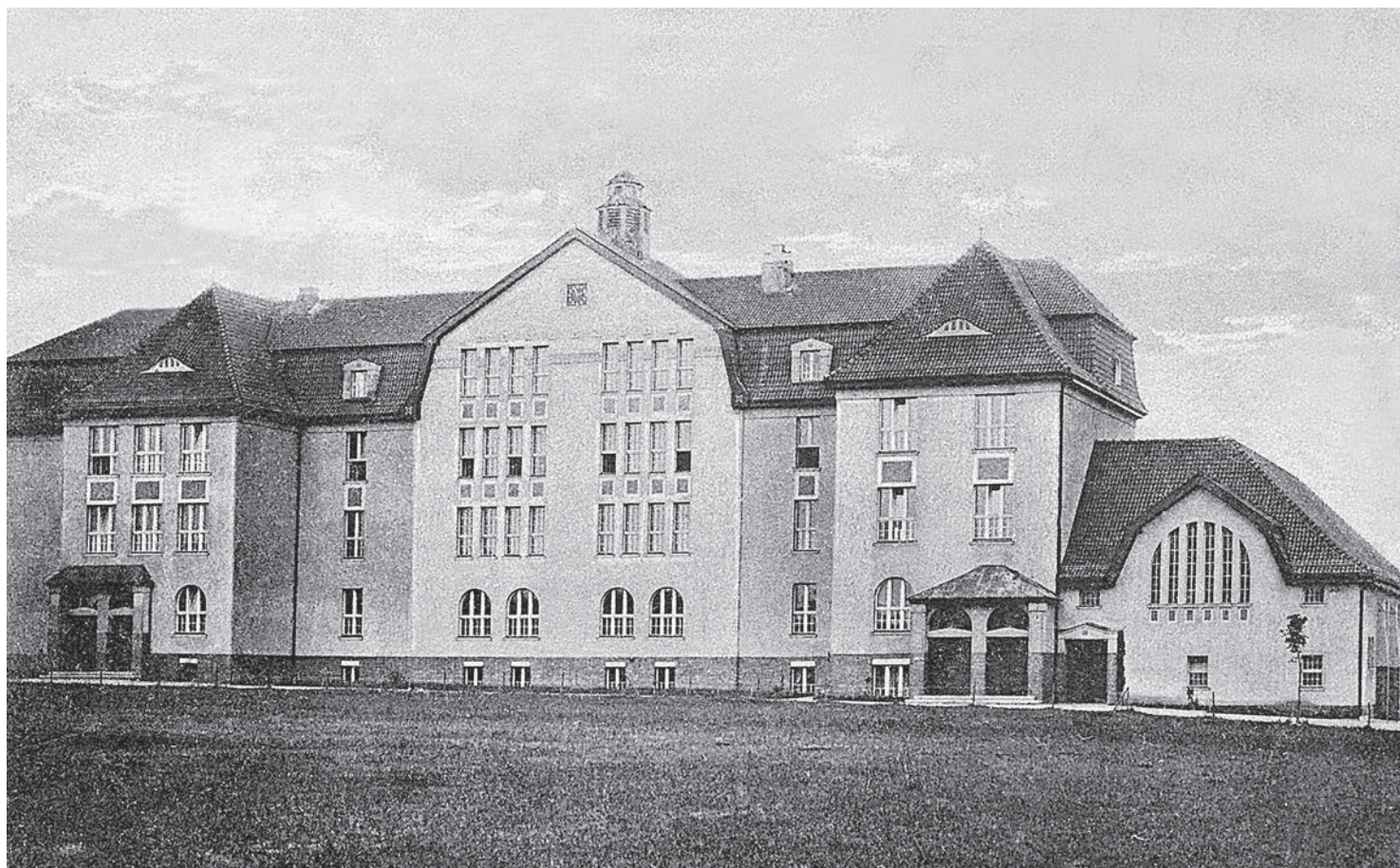
Il. 15. Tczew. Nowe Miasto, obecnie ulica Sobieskiego (wcześniej Goflerstrasse), 1912–1920 (postcard, ed. Geschw. Ladwig, Tczew, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie ref. no. Poczt173, zbiór T. Spionek)

Il. 15. Tczew. New Town, now Sobieski Street (formerly Goflerstrasse), 1912–1920 (postcard, ed. Geschw. Ladwig, Tczew, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew ref. no. Poczt173, collection of T. Spionek)

Il. 16. Tczew. Widok na nabrzeże Wisły i mosty, na pierwszym planie tartak parowy i przystań przeładunku drewna, 1906 (postcard, ed. Reinicke & Rubin, Magdeburg, ref. no. Poczt561, zbiór Ireneusz Dunajski)

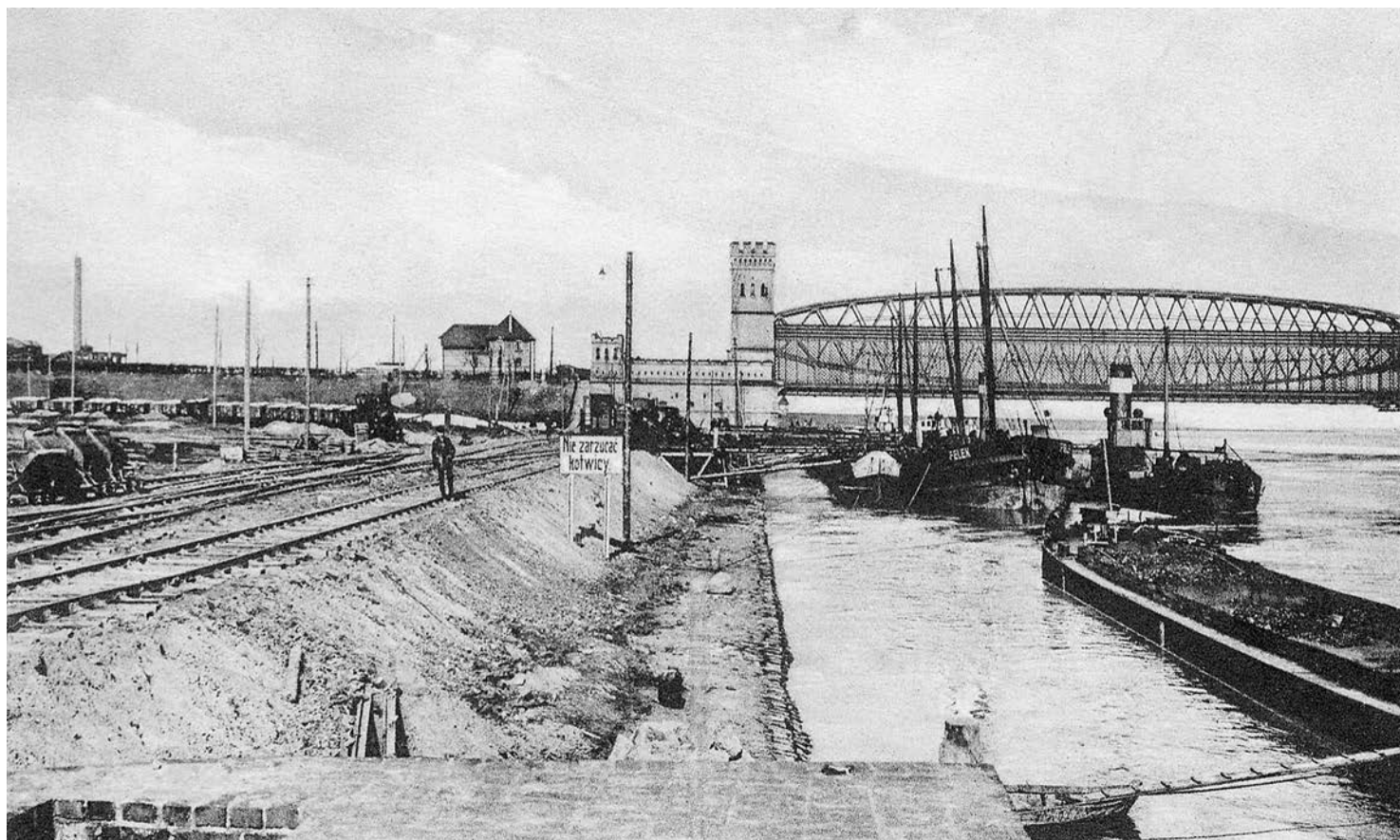
Il. 16. Tczew. View of the Vistula River quay and bridges, steam sawmill and timber loading dock in the foreground, 1906 (postcard, ed. Reinicke & Rubin, Magdeburg, ref. no. Poczt561, collection of Ireneusz Dunajski)

- Il. 17. Tczew. Budynek szkolny przy ulicy Szkoły Morskiej 1, 1912–1914 szkoła żeńska, 1920–1939 Szkoła Morska, ca. 1912–1914 (postcard, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, ref. no. Poczt138 zbiór T. Spionek)
- Il. 17. Tczew. School building at Szkoły Morskiej Street no. 1, 1912-1914 female school, 1920–1939 Maritime School, 1912–1914 (postcard, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt138 collection of T. Spionek)

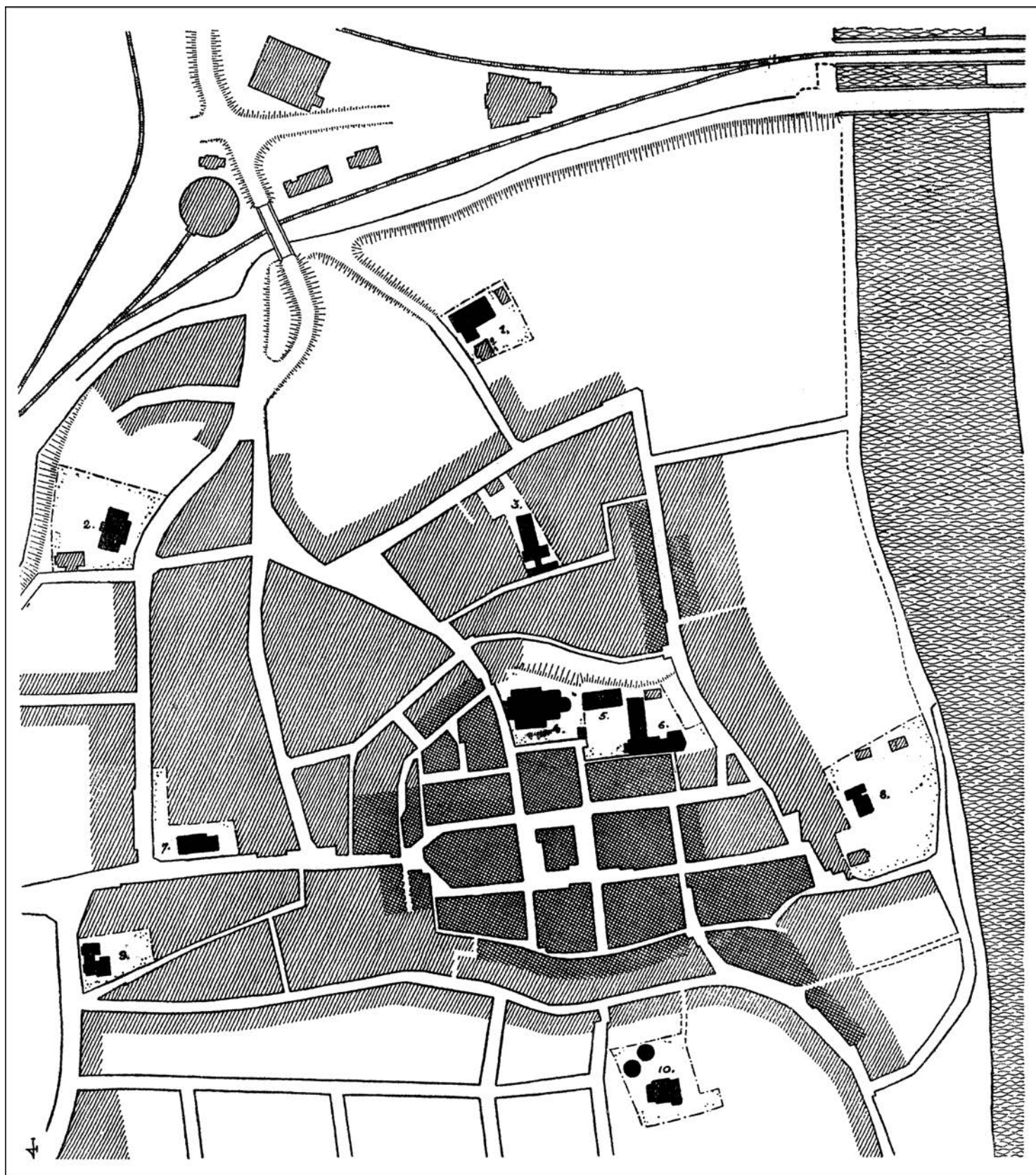
- Il. 18. Tczew. Panorama miasta od strony nowo założonego parku, ok. 1900-1916 (Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, Poczt548 zbiór Ireneusz Dunajski)
- Il. 18. Tczew. Panorama of the town from the side of the newly established park, ca. 1900-1916 (Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, Poczt548 collection of Ireneusz Dunajski)

- Il. 19. Tczew. Budowa portu, na pierwszym planie stanowiska do załadunku węgla, ok. 1924, foto Stafański (ed. Józef Kopczyński, Tczew, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, ref. no. Poczt197 zbiór T. Spionek)
- Il. 19. Tczew. Construction of the port, in the foreground coal loading stations, ca. 1924, foto by Stafański (ed. Józef Kopczyński, Tczew, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt197 collection of T. Spionek)

- Il. 20. Tczew. Dawna szkoła niemiecka (Eichendorfschule), obecnie Zespół Szkół Technicznych, przy ul. Parkowej 1, 1936-1944 (postcard, ed. Foto-Sönnke, Danzig, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, ref. no. Poczt347, kolekcja Stanisława Zaczyńskiego)
- Il. 20. Tczew. The former German school (Eichendorfschule), now the Technical School Complex, at 1 Parkowa Street, 1936-1944 (postcard, ed. Foto-Sönnke, Danzig, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt347, kolekcja Stanisława Zaczyńskiego)

- Il. 21. Tczew. Plan miasta, ok. 1929 (*Plany przeglądowe miast polskich. Seria pierwsza*, wyd. A. Kuncewicz, Warszawa 1929, s. LXXX): 1 – elektrownia; 2 – gimnazjum; 3 – szpital; 4 – kościół katolicki; 5 – szkoła; 6 – kościół ewangelicki; 7 – poczta; 8 – wodociągi; 9 – szkoła, 10 – gazownia.
- Il. 21. Tczew. Town plan, ca. 1929 (*Plany przeglądowe miast polskich. Seria pierwsza*, ed. by A. Kuncewicz, Warsaw 1929, p. LXXX): 1 – power plant; 2 – gymnasium; 3 – hospital; 4 – Catholic church; 5 – school; 6 – Evangelical church; 7 – post office; 8 – waterworks; 9 – school, 10 – gasworks

- Il. 22. Tczew. Ulica Baldowska, w głębi, po lewej stronie Osiedle za Parkiem, 1939–1944 (postcard, ed. Foto-Sönnke, Danzig, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, ref. no. Poczt344,)
- Il. 22. Tczew. Baldowska Street, in the background, on the left, the Osiedle za Parkiem (Estate behind the Park), 1939–1944 (postcard, ed. Foto-Sönnke, Danzig, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt344)

- Il. 23. Tczew. Destroyed bridges on the Vistula River, railroad bridge on the left, road bridge on the right, 1939, photo by Foto-Luban (Vistula River Museum in Tczew, ref. no. FS 1569)
- Il. 23. Tczew. Zniszczone mosty na Wiśle, z lewej strony most kolejowy, z prawej strony most drogowy, 1939, zdjęcie Foto-Luban (Muzeum Wisły w Tczewie, ref. no. FS 1569)

- Il. 24. Tczew. Widok z lotu ptaka na Osiedle Prątnica i Osiedle Garnuszewskiego, 1992, zdjęcie Stanisław Zaczyński (Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, ref. no. VI2a-7611/RZS)
- Il. 24. Tczew. A bird's eye view of the Prątnica Estate and the Garnuszewski Estate, 1992, photo by Stanisław Zaczyński (Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. VI2a-7611/RZS)

- Il. 25. Tczew. Bloki mieszkalne przy ul. Żwirki na Osiedlu Suchostrzygi, 1988, zdjęcie Stanisław Zaczyński (Muzeum Wisły w Tczewie, zbiór Stanisława Zaczyńskiego, ref. no. FS 671/112)
- Il. 25. Tczew. Residential blocks on Żwirki Street in Suchostrzygi Housing Estate, 1988, photo by Stanisław Zaczyński (Vistula Museum in Tczew, collection of Stanisława Zaczyńskiego, ref. no. FS 671/112)

- Il. 26. Tczew, Osiedle Czyżykowo, bloki mieszkalne przy ulicy Konarskiego, lata 70. XX wieku (fotografia Leon Wawrzyniak, (Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, ref. no.K260 / 58 jpg)
- Il. 26. Tczew, Czyżykowo estate, Residential blocks on Konarskiego Street, 1970s, photo by Leon Wawrzyniak, (Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no.K260 / 58 jpg)

